

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин та національної безпеки
Кафедра історії ім. проф. М.П.Ковальського

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра
на тему:
**«Археологічні дослідження в Волинському воєводстві у
міжвоєнний період (1921-1939 рр.)»**

Виконала:
студентка 6 курсу, групи МІ-61
спеціальності 032 Історія та археологія
освітньо-професійної програми
“Історія та археологія”
Малафійчук Ірина Валеріївна
Керівник — кандидат історичних наук,
доцент
Близняк Микола Богданович
Рецензент — доктор історичних наук,
професор
Кулаковський Петро Михайлович

Робота допущена до захисту
(протокол № 6 засідання кафедри історії від 06 грудня 2021 року)

Завідувач кафедри історії
ім. проф. М.П. Ковальського: _____ Микола БЛИЗНЯК

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ПОЧАТКИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ВОЛИНІ	7
РОЗДІЛ 2. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У ВОЛИНСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ У 1920-і РОКИ	36
РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ЇХ УЗАГАЛЬНЕННЯ У 1930-і РОКИ.....	55
ВИСНОВКИ.....	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	81
ДОДАТКИ	

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Становлення вітчизняної школи археології є складовою частиною процесу формування національної історичної науки та національної самосвідомості загалом. Ставлення до пам'яток минулого завжди було індикатором цивілізованості суспільства. Не є винятком у цьому відношенні пам'ятки археології – нерухомі (городища, кургани, фундаменти давніх споруд) та рухомі, зібрані, як правило, у фондах музеїв в результаті цілеспрямованих польових археологічних досліджень. Ставлення до самих пам'яток та до їх вивчення змінювалося у суспільстві залежно від політичної та економічної ситуації в державі.

Вивчення цього процесу особливо актуальне для України. Адже тут, незважаючи на те, що розвиток вказаних суспільних наук понад півтора століття відбувався у суспільно-політичній системі інших держав, вони завжди зберігали свій національний колорит. Особливо помітним це було на Волині - території зі стабільним та переважаючим автохтонним населенням.

Вивчення історії розвитку археології окремих регіонів дає змогу краще висвітлити це питання у межах усієї країни. Адже узагальнювальній роботі з історії української археології повинні передувати регіональні дослідження, присвячені її історії на місцях. За ступенем розроблення цих проблем Україна помітно поступається своїм сусідам. Більше того, окремі питання історії археологічних досліджень на Волині вперше отримало розгляд в багатьох роботах зарубіжних істориків археології.

Історія вивчення теми. Перші огляди історії становлення археологічної науки в Україні, в тому числі і Волині з'явилися у працях українських учених, виданих на еміграції Петра Курінного та Ярослава Пастернака. Розпад СРСР створив сприятливі умови для появи подібних досліджень і в Україні. Уперше серію нарисів про історію волинської археології опублікував в др. пол. 1990-х С Терський. Окремих проблем, які стосувалися археологічних досліджень у Волинському воєводстві у міжвоєнний період торкалися такі дослідники, як Г. Охріменко, О. Томеляк,

Є. Ковальчук, Т. Дмитренко, А. Бардецький, В. Ткач, М. Бандрівський, О. Ситник, І. Свешніков та ін..

Узагальнювальний огляд археологічних досліджень на Волині цього періоду зроблено у роботах Святослава Терського та польської історикині Марти Бломбергової. Багато робіт Григорія Охріменка та тематичних збірників статей за його редакцією висвітлюють стан вивчення окремих груп археологічних пам'яток Волині, починаючи з міжвоєнного періоду. Тема археологічних досліджень на території Волинського воєводства ґрунтовно розглядалась у дослідженнях польських вчених, Окрему увагу заслуговує робота Д. Піотровської, яка написана на матеріалах наукового архіву Державного археологічного музею у Варшаві.

Таким чином, можна констатувати, що в цілому наявна література, висвітлює лише окремі аспекти означеної проблеми.

Мета магістерської роботи полягає у визначенні особливостей археологічного вивчення території Волинського воєводства у міжвоєнний період.

Реалізація зазначеної мети зумовила постановку наступних **завдань**:

- висвітлити стан археологічних досліджень регіону в часи входження Волині до складу Російської імперії;
- охарактеризувати стан археологічних досліджень на території Волинського воєводства у 1920-х роках;
- з'ясувати особливості організації археологічних досліджень в 1930-х роках
- дослідити внесок українських та польських археологів у вивчення краю;
- проаналізувати фактори, які впливали на інтенсивність археологічних досліджень на території воєводства;

Об'єктом дослідження виступають археологічні дослідження в Другій Речі Посполиті.

Предметом дослідження – археологічні дослідження на території Волинського воєводства у міжвоєнний період.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють міжвоєнний період – 1921 – 1939 рр. Нижня межа, пов'язана з підписанням Ризького мирного договору і входженням території Волині до складу Другої Речі Посполитої. Нижня хронологічна межа доволі умовна і пов'язана з тим, що в роботі зроблено огляд стану археологічних досліджень краю в попередній період, на якій припадають перші польові роботи, які досить умовно можна назвати археологічними дослідженнями, нагромадження приватних колекцій, музейних збірок. Верхньою межею є Перша світова війна, яка на деякий час припинила археологічні роботи в краї, а після її завершення розпочинається новий і відмінний етап. Верхня межа зумовлена початком Другої світової війни і окупацією Волинського воєводства радянськими військами та ліквідацією Волинського воєводства як адміністративно-територіальної одиниці.

Територіальні рамки дослідження охоплюють землі Західної Волині, які відповідно до розпорядження Ради міністрів Польщі від 4 лютого 1921 р. склали Волинське воєводство. На цій території розміщені сучасні Волинська (окрім Камінь-Каширського та Любешівського районів) і Рівненська області, а також північна частина Тернопільської області (Кременецький, Лановецький, Шумський та північна частина Збарзького районів) України.

Джерельну базу роботи складають документи і матеріали, що ілюструють підсумки найважливіших розкопок, та наукова бібліографія учених, які проводили археологічні дослідження на території Волинського воєводства у міжвоєнний період. Джерельною базою стали численні публікації у тогочасній популярній та науковій періодиці. Важливим джерелом стали спогади безпосередніх учасників археологічних досліджень на території Волинського воєводства, зокрема авторами яких були О. Цинкаловський, К. Яжджевський та ін.

Методи дослідження. Методологічною основою наукової роботи стали принципи історизму, наступності, причинності та наукового плюралізму. Робота ґрунтується на використанні загальнонаукових, міждисциплінарних та спеціальних історичних методів наукового дослідження. З-поміж загальнонаукових використано методи порівняння, аналізу і синтезу, індукції та дедукції, узагальнення. Серед міждисциплінарних методів застосовано операційно-прикладні, а саме методи аналізу ситуації (порівняльний аналіз, спостереження).

Із спеціальних історичних методів використано: проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, метод ретроспективи і перспективи, просопографічний та історико-описовий.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що наведені в роботі факти, висновки та узагальнення можуть бути використані під час дослідження міжвоєнної історії Західної Волині. Дослідження може бути корисним для підготовки лекцій, семінарських занять з курсу «Археологія».

Структура роботи. Обсяг та структура роботи зумовлені змістом, метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів основної частини, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків.

РОЗДІЛ 1. ПОЧАТКИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ВОЛИНИ

Пам'ятки старовини в усі часи привертали увагу людей. Ступінь інтересу ними перебував у прямій залежності від рівня культурного розвитку суспільства. Відповідно до нього у початковому етапі історії археології Волині виокремлюють три періоди: донауковий, який тривав до 1832 р., перехідний період з 1833 по 1896 рр. та науковий з 1896-1914 рр.

Перші згадки про археологічні пам'ятки на території Волині містяться у писемних джерелах XV ст. Так, відомий польський хронікар Ян Длугош¹ у своїй «Історії Польщі» локалізує часто згадуване у літописах XI-XIII ст. княже місто Волинь, спираючись на відомі йому рештки покинутих укріплень «городища Волинського» над р. Західний Буг. Археологічні пам'ятки, видимі на поверхні, зокрема, вали, городища, кургани та інші часто згадуються у документах XV-XVIII ст., як топографічні орієнтири: «копець» при замку Жуків та кургани на Помостичі у Лучеську згадані, зокрема, у грамотах луцького князя Свидригайла². Перелік назв курганів Волині (Турова могила коло Бущі, Грицева – коло Перемиля) на підставі згадок про них у документах XVI ст. наводить відомий український історик Володимир Антонович³.

Дещо менше згадок у документах про «городища»: поблизу с. Галичани на р. Липі у документі 1459 р.⁴, у Зимному 1555 р.⁵, «городище Волыньское» на правому березі р. Західний Буг, 1546 р.⁶, у Клевані, на якому зведено замок 1547 р.⁷, у Боремелі (1568 р.), де збудовано церкву. Також на

¹ Ян Длугош (1415 – 1480) – католицький священник, історик, дипломат. Архієпископ Львівський (1480). Автор «Історії Польщі» («Хроніка Длугоша») у 12 томах.

² Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе / Временная комиссия для разбора древних актов, Київська археографічна комісія. Киев: типографія С.В. Кульженко, 1907. Ч. 8. Т. 4. С. 10. (далі АЮЗР) 769 с.

³ Антонович В. Археологическая карта Волыньской губернии *Труды XI Археологического съезда в Киеве*. Москва, 1901. Т. I. С. 36-133

⁴ АЮЗР. Ч. 8. Т. 4... С. 18.

⁵ Там само, С. 30

⁶ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1993. Т. 4. С. 375

⁷ Stecki T.-J. Z boru i stepu : obrazy i pamiątki. Kraków. Wydawca: druk W. L. Anczyna i Spółki, 1888, S. 197.

наявність покинутих укріплень вказує урочище «Окоп» в околиці Жорнища 1768 р.⁸

Інколи у документах згадуються давні інженерні споруди. Так, в люстрації Лучеська за 1545 р. описано греблю через р. Стир, яку, за легендою, почав будувати князь Любарт⁹. Важлива пам'ятка – довгий оборонний вал на південній околиці Великого Лучеська, як звичайний топографічний орієнтир згадується вже у документі, який датовано 1586 р.¹⁰.

Увагу людей здавна приваблювали знахідки стародавніх предметів: кам'яних знарядь праці, монет, глиняного посуду. З цього приводу у XVI ст., та навіть пізніше, вірили про те, що кам'яні сокири утворювалися внаслідок тертя хмари об хмару під час бурі. Навіть згадуваний Ян Длугош вважав, що глиняний посуд, який знаходять у землі, розвивається так само, як і рослини: виростає з маленького до великого і лише тоді використовується в господарстві¹¹.

Окремим випадковим знахідкам давніх предметів часто приписувалась цілюща лікувальна сила. Так, в околицях Володимира ще у 1930-ті рр. старовинні бронзові браслети кидали у воду, яку пила корова, а порошок з перетертих пряслиць з овруцького шиферу (XI-XIV ст.) пили при болях голови або живота¹².

Особливу увагу, звісно, привертала знахідки скарбів – дорогоцінностей. Нерідко речі зникали безслідно, змінюючи власника, як сталося, наприклад, зі скарбом золотих виробів, випадково виявлених наприкінці XVIII ст. у с. Кривичі поблизу Пересопниці¹³. Проте, інколи, завдяки судовим справам, які виникали через суперечку між

⁸ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе / Временная комиссия для разбора древних актов, Київська археографічна комісія. Киев: типографія И. и А. Давиденко, 1870. Ч. 6. Т. 2. Киев, С. 129

⁹ Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. Киев, 1859. Т.IV. Отд. 2. С. 122

¹⁰ Терський С.В. Розвідки в околицях княжого Лучеська. *Археологічні дослідження в Україні 1991 р.* Луцьк: Надстир'я, 1993 С. 120.

¹¹ Janusz B. *Kultura przedhistoryczna Podola Galicyjskiego.* Lwów, W-wo Polskie, 1919. S. 2

¹² Цинкаловський О. Матеріяли до археології Володимирського повіту. Записки НТШ. Т. 154: Праці історично-філософської секції. Львів, 1937. С. 191.

¹³ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* Warszawa : nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego. 1883, т. IV. S. 807

землевласниками-претендентами на скарб, до нашого часу дійшли достатньо детальні описи знайдених речей, що дають змогу не лише реконструювати склад скарбу, але й доволі впевнено датувати його. Так сталося, наприклад, із скарбом, знайденим у 1610 р. у с. Ласків неподалік Володимира. Багато документів із судової справи князя Януша Радзивіла, якому, врешті, в лютому 1621 р. було присуджено цей скарб, збереглись серед документів Володимирського гродського суду та згодом були опубліковані¹⁴. Інформація, збережена в такий спосіб, дала змогу досвідченій археологині М. Тихановій¹⁵ аргументовано віднести появу скарбу до кінця IV-V ст. н. е.

Лише з 1829 р. у документах російських державних установ з'являються відомості про знайдені скарби. Цьому сприяло внесення в інструкцію поліції відповідного параграфу про предмети старовини та способи вирішення правових питань, пов'язаних з ними. Зокрема, фіксувалось місце та умови виявлення скарбу, але не було інформації про подальшу його долю¹⁶.

Починаючи з 1859 року знайдені скарби або відомості про них надходили до столиці імперії в Археологічну Комісію. Члени цієї комісії давали оцінку скарбу та виплачували особі, що його здала грошову винагороду, при цьому виплачувалася вартість дорогоцінного металу, з якого склалися знайдені речі і не враховувалася історична цінність його речей.

Цінний скарб, що включав до свого складу срібне начиння іранської роботи VII ст. та золоті монети, було знайдено у 1823 р. поблизу с. Хоняків Острозького повіту. Схильність до пов'язування з відомими історичними особами проявила себе у цьому випадку. Згідно з місцевими переказами, скарб був захований камердинером польського короля Станіслава Лещинського під час його хвороби у поході 1709 р.¹⁷ Окремі предмети з цього скарбу, що розійшлись серед колекціонерів, тільки майже через сто

¹⁴ де Витте Е.Й. Древнейшие города Волыни: Город Владимир-Волыньск / сост. Е.-де-Витте. Почаевск : Типография Почаево-Успенской Лавры, 1912. С. 10.

¹⁵ Тиханова М.А. Ласковский клад. Советская археология. 1960. № 1. С. 196-204.

¹⁶ Орлов Й.А. Исследование о кладах Волынской губернии. Памятная книжка Волынской губернии на 1886 г. С. 9.

¹⁷ Антонович В. Археологическая карта...С. 87-88

років потрапили в поле зору науковців та були опубліковані¹⁸.

Аналогічно, походження більшості давніх курганів місцеве населення пов'язувало з відомими йому військовими подіями. Серед збережених переказів найчастіше згадується перехід через Полісся шведських військ на початку XVIII ст.¹⁹.

Легенди, що передавалися від покоління до покоління сприяли шанобливому ставленню до минулого, а отже, збереженню історичних пам'яток. Проте дослідниками зазначено, що протягом століть у суспільстві стикалися дві протилежні тенденції: знищення та охорона решток минулого. У кожного народу його власні старожитності вважалися святими, оберігалися і були об'єктами поклоніння. На власних корінних територіях та в заселених пізніше краях слов'яни успадкували від первісної епохи язичницькі культові місця²⁰. В окремих випадках церква їх християнізувала. Так було у Почаївській лаврі, де богомольці поклонялись каменю із стопою Богородиці²¹. У межах історичної території Волині культові камені відомі також у Боратині, Підкамені та Крехові²². Подібні камені із заглибленнями різної форми, інколи природними, інколи зробленими рукою людини, були об'єктами поклоніння ще з епохи бронзи²³. Об'єктами поклоніння із стародавніх часів нерідко ставали також природні западини та потужні джерела, з якими пізніше пов'язувались легенди про церкву або господаря, що провалився під землю разом із волами²⁴. Волиняни до кінця XIX ст. оберігали від знищення курганні могильники княжої доби в околицях Володимира, Луцька та Пересопниці, незважаючи на інколи доволі значну

¹⁸ Weńkowski P. O skarbie srebrnym z Choniakowa na Wołyniu. *Światowit*. T. 13. 1929. S. 149-181

¹⁹ Забытая могила (Кричильск Ровенскаго уезда). Известия Императорской археологической комиссии. Прибавление к выпуску 48-му (хроника и библиография). Санкт-Петербург, 1913. Вып. 23. С. 108-109.

²⁰ Формозов А. Страницы истории русской археологии. Москва: Наука, 1986. С. 119

²¹ Лесков Н.С. След ноги Богородицы в Почаеве. Исторический вестник. Санкт-Петербург, 1882. № 10. С. 227-236.

²² Терський С., Терський В. З історії дослідження літописного Звенигорода. *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. Т. 235: Праці археологічної комісії. Львів, 1998. С.358-372.

²³ Терський С. Розвідкові роботи Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею. Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 році. Львів: Історичний музей, 1996. С. 73

²⁴ Терський С. Про семантику деяких міфологічних оповідань, що стосуються слов'янських археологічних пам'яток VIII-XII ст. *Історія релігій в Україні: Тези повідомлень III круглого столу* (Львів, 3-4 травня 1993р.). Київ-Львів, 1993. С. 115-116.

площу, яку ті займали посеред родючих полів.

Інтерес до минулого особливо загострювався у переламні періоди української історії. Так, запровадження Берестейської унії 1596 р. підштовхнуло православних полемістів до відродження історичної пам'яті оголошенням найзаможніших українських князів Острозьких та Заславських нащадками Рюрика та Св. Володимира²⁵. Подальше піднесення національної свідомості, яке відбулося у зв'язку з відновленням української державності у 1648-1649 рр., також сприяло зростанню зацікавленості своїм минулим. Адже Україна знову, після етапу Київської Русі, у повну силу заявила про себе як про суб'єкт світової історії. Саме у цей час активно формується і розповсюджується культ Рівноапостольного великого київського князя Св. Володимира, історична постать якого отримала широке міжнародне визнання. Місцеві церковні пам'ятки намагалися пов'язати з видатними особистостями національної історії. Насамперед до цієї історичної постаті, звертались церковні діячі періоду Руїни (холмський єпископ Яків Суша, володимирський богослов Марціян Кульчицький та ін.). Старовинна чаша, якою за легендою користувався Св. Володимир, ще у XIX ст. дбайливо зберігалась у родинному гнізді Сосновських – Новомалинському палаці. Виготовлена вона була із срібла та золота і прикрашена дорогоцінними каменями²⁶.

Найраніше звістки про існування колекцій старожитностей на території Волині датуються XVII ст. Зокрема, в «Описі срібла, різних коштовностей, зброї, домашніх речей» (1617 р.) скарбниці князів Острозьких²⁷. У XVIII ст. колекціонування старожитностей на території Волині стає поширеною практикою. Значна частина цих колекцій перебувала у володінні власників

²⁵ Савченко С. Проблема функціонування давньоруської спадщини українській культурі ХУІІ-ХІХ ст.: вступні міркування. Княжа доба: історія і культура. Львів: Ін-т українознавства ім. І. П. Крип'якевича НАН України, 2007. Вип. 1. С. 170

²⁶ Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей й приходов Волынской епархии: В 5 т. Т. 2: Ровенский, Острожский, Дубенский уезды. Почаев, 1889. С. 787-788

²⁷ Хведась А. Унікальні пам'ятки Волині. Домузейне колекціонування і формування музейних осередків в ХІІІ-перша чверть ХХ ст. Нова педагогічна думка. Рівне, 1997. №2. С.49-54.

земельних маєтків²⁸. Відомий польський письменник Юліан Урсин Німцевич²⁹, подорожуючи в 1816 р. Волинню, оглядав колекцію кам'яних сокир та молотів³⁰, зібрану на території свого маєтку власником села Ворончин генералом Людвіком Кропінським³¹.

Епоха Просвітництва, яка заявила про себе у Східній Європі наприкінці XVIII – у XIX ст., сприяла появі історичних та краєзнавчих досліджень, присвячених певним країнам та регіонам, а також зацікавлення старовиною загалом. Однією з перших для Волині робіт такого плану є серія малюнків Яна Генрика Мюнца³². З 1779 до 1785 рр. він перебував на службі у останнього польського короля Станіслава Августа Понятовського. Перебуваючи на Волині протягом 1780-1783 рр., митець створив доволі велику кількість малюнків, серед яких акварелі замку в Ридомлі біля Вишнівця з коротким описом укріплень та ландшафту, Почаєва, Степані та інших міст та місцевостей³³. Художник Казимир Войняківський³⁴ у 1797 р. створює серію акварелей, що зображають історичні пам'ятки Волині і Луцька.

Великі зміни відбулися на Волині у період включення краю до складу Російської імперії протягом 1792-1795 рр. Нова влада обживала новопридбані терени. У 1795-1798 рр. створюється «Атлас Волинской губернии двенадцати поветов». 1798 р. датується найдавніший з відомих історичних нарисів Волині, вміщений у «Географическом описании Волинской губернии города Луцка с его поветом». Ця робота стала зразком для подібних досліджень російських чиновників, підготовлених згодом.

²⁸ Хведась А.О. Розвиток краєзнавчих музеїв в Західній Україні в кінці XIX -першій половині 40-х рр. XX ст.: Джерела і література. (На матеріалах Волинської, Рівненської та Тернопільської областей). Автореф. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 1997. 19 с.

²⁹ Niemcewicz J. U. Podróż historyczne po ziemiach Polskich między rokiem 1811 a 1828 odbyte. Paryż; Petersburg, 1858. S. 208-209.

³⁰ Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji. T. 5: Dawne województwo Wołyńskie. Warszawa, 1988. S. 380

³¹ Людовік Кропінський (1767-1844) — польський письменник, драматург, поет генерал Варшавського герцогства та візитатор училищ на Волині. Учасник повстання під проводом Костюшка.

³² Йоган Генріх Мюнци (1728 – 1798) – художник-портретист, пейзажист, архітектор, військовий інженер.

³³ Ричков П.А. Стара Волинь в малюнках і описах Яна Генрика Мюнца: Тези конференції, присвяченої "Атласу історії культури Волинської області" 11-13 грудня 1991 р. Луцьк, 1991.С. 31-32.

³⁴ Казимир Войняківський (1772-1812) – художник портретист, учасник повстання під проводом Т. Костюшка.

Незначний фактичний матеріал містить праця «Волинські нотатки» волинського губернського прокурора Степана Руссова³⁵, яка була надрукована в 1809 р. У роботі є окремий розділ «Старожитності», в якому автор одним з перших серед аматорів-дослідників Волині зробив спробу окреслити перелік найвизначніших архітектурних пам'яток Волинської землі. До цього, тоді ще невеликого, переліку був зарахований і старовинний храм Успіння Богородиці у Володимирі. Грунтуючись, очевидно, на досить поширених легендах і переказах, С. Руссов писав, що цю святиню «...закладено руками того ж Святого Володимира». Водночас у примітці на тій самій сторінці, виявляючи знання в історії архітектури, він зауважив: «У 1808 році, особисто перебуваючи в цьому храмі, я не зміг помітити в ньому такої віддаленої старовини. Можливо він дещо пізніше був перебудований»³⁶.

Згодом цікаву інформацію про найвизначніші старожитні пам'ятки Волині (храми Володимира, замки у Крем'янці, Луцьку, Острозі) почали вміщати багато столичних часописів³⁷. Перелік найдавніших святинь краю зустрічаємо в історичних нарисах Харитона Корнаковського та Платона Карашевича³⁸. Інформація про давні волинські монастирі та храми з'являється у загальноімперському зведенні³⁹.

Однак зміна суспільної свідомості в бік забуття давнішої традиції, яка існувала у той період на Волині, йшла в ногу з економічними перетвореннями та пов'язаними з ними культурними і етнічними процесами. Тоді ж відбувався і остаточний занепад давніх пам'яток, серед яких найпомітнішими були храми. На загальному тлі руйнації українських культурних пам'яток особливо помітними були успіхи у культурно-освітній сфері польської національної меншини. Вони значною мірою були зумовлені

³⁵ Руссов Степан (1768 – 1842) – історик, поет, філолог, член Російської академії (1835), почесний член Петербурзької АН (1841). В 1806 – 1808 рр. прокурор Волинської губернії.

³⁶ Руссов С. Волынские записки, сочиненные Степаном Руссовым в Житомире. СПб.: Император, тип., 1809. 196 с.+XX С. с. 101

³⁷ Лесков Н. Зазн. праця. С. 227-236.

³⁸ Карашевич Платон (1824 – 1886) – протоієрей Російської православної церкви, настоятель Ісаакіївського собору в Санкт-Петербурзі. Професор богослів'я, церковний історик та педагог. Автор «Нарис історії Православної церкви на Волині» (1855).

³⁹ Горін С. Монастирі Західної Волині (друга половина XV- перша половина XVII століть). Інститут історії Церкви Українського Католицького ун-ту. Львів : Видавництво Отців Василян "Місіонер", 2007. С. 94

її тодішнім панівним становищем, а також заступництвом полонізованого українського князя Адама Чорторійського.

Великими колекціями старожитностей володів Крем'янецький ліцей, заснований спочатку як гімназія у 1805 р. Тадеушем Чацьким⁴⁰. Особливо значною була колекція монет (17 634 предмети і 579 речових нумізматичних експонатів, у 1828-1834 рр. зберігалась у Вільно), до складу якої додалася нумізматична збірка закритого Василянського монастиря в Умані (1 539 предметів). У стінах Крем'янецького ліцею каноніком Альбертрандом було написано багатотомний нумізматичний трактат⁴¹. Колекції старожитностей мали також деякі інші навчальні заклади Волині⁴². Відомо, що у 1836 р. до музею Київського університету було передано нумізматичну колекцію Луцької гімназії (289 одиниць), Почаївського (39 одиниць), а 1838 р. Теофіпольського (639 одиниць) дворянських училищ⁴³. Загалом вважається, що реєстрація монетних знахідок розпочалась на Волині у середині XIX ст.⁴⁴.

Випускником Крем'янецького ліцею, був відомий польський та український фольклорист, етнограф та археолог Зоріан Доленга-Ходаковський⁴⁵. На Волині його увагу як археолога привернули пам'ятки княжого міста Волиня, рештки валів та курганів в околицях Городка-над-Бугом особисто оглянуті дослідником, який вслід за Я. Длугошем, пов'язав їх з літописним градом⁴⁶. Один з обстежених курганів ним було розкопано⁴⁷.

Вже згадуваний письменник Ю. Німцевич, спостерігаючи під час перебування у Луцьку в 1816 р. осипані та місцями перервані вали навколо

⁴⁰ Чацький Тадеуш(1765 – 1813) – польський освітянин, економіст, історик, нумізмат. Член польської Освітньої Національної Комісії, Варшавського Товариство приятелів наук. Після ліквідації Речі Посполитої зазнав переслідувань і утисків з боку російської влади. Співзасновник Вищої Волинської гімназії, на основі якої планувалося створити університет (з 1819 року – Кременецький ліцей).

⁴¹ Курінний П. Історія археологічних знань про Україну. Мюнхен: УВУ, 1970. Ч. 37. С. 9

⁴² Яущева-Омельянич Р. Хранителі минзкабинета Киевского университета Св. Владимира XIX-XX вв // *Rozwój muzealnictwa i kolekcjonerstwa numizmatycznego dawniej i dziś - na Białorusi, Litwie, w Polsce i Ukrainie* (Supraśl, 5-7. IX. 1996): Materiały z II Międzynarodowej konferencji numizmatycznej. Warszawa, 1997. S. 111

⁴³ Курінний П. Зазн. праця. С. 39]

⁴⁴ Шуст Р. Монетні скарби у фондах Волинського краєзнавчого музею. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 1999. Вип. 34. С. 395

⁴⁵ Доленга-Ходаковський Зоріан (Адам Зоріан Чарноцький) (1784-1825) – польський археолог, етнограф і фольклорист.

⁴⁶ Терський С. Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині. Львів, 2010. С. 18.

⁴⁷ Zoll-Adamikowa H. *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska skieletowe Małopolski*. Cz. 1. Wrocław-Warszawa, 1966. S. 51

міста, руїни оборонних мурів та костьолю посеред замку, намагався датувати ці пам'ятки за певними ознаками⁴⁸.

Автор «Рассказа о городе Владимир-Волынском в историческом и других отношениях» Севастіан Косович⁴⁹, вперше детально описав видимі на поверхні пам'ятки Володимира: рештки давніх земляних валів міста, а також топоніми та їх відношення до історії міста, подав перелік давніх культових предметів: Євангелій, ікон, дзвонів тощо, які зберігались у храмах Володимира. Спеціально відзначено давній камінь з написом на Василівській церкві. У його роботі детально відтворено легенди, що стосуються часів перебування на Волині великого київського князя Св. Володимира. Ці легенди вперто поширювалися у краєзнавчих виданнях протягом тривалого часу. Як зазначив О. Левицький, «...записки Косовича виявляють в ньому людину дуже допитливу та досить начитану, але зовсім не вчену», «будь вони надруковані, стало б відомим першоджерелом багатьох вигадок, що стосуються волинської старовини»⁵¹.

Цікаву інформацію про давні пам'ятки Волині, зокрема про луцькі, а також замки у Старому Чорторійську, Степані, Клевані та ін., містяться у творах Юзефа Ігнаці Крашевського⁵². Письменник часто писав до місцевих та зарубіжних часописів про суспільне значення археології, інвентаризації та охорони пам'яток. Йому також належала колекція старожитностей, зібрана на території Волині. Зокрема, кам'яні сокири з розкопаних стародавніх могил йому були подаровані Людовиком Павловським. Проживаючи в родинному маєтку в с. Мала Мощаниця, він протягом 1848-1851 рр. зібрав велику

⁴⁸ Nimcewicz J. Зазн. праця. S. 208-209

⁴⁹ Севастіан Косович (1813-1877) – соборний священик у м. Володимир. Протоієрей, поборник відбудови Успенського собору.

⁵⁰ Гаврилюк С. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX початок XX ст.). Луцьк, 2002. С. 306

⁵¹ Левицький О. Историческое описание Владимир-Волынского Успенского храма, построенного в половине XII вв. князем Мстиславом Изяславовичем / Издание Свято-Владимирского православного братства в г. Владимире-Волынском. Киев, 1892. С. 6

⁵² Крашевський Юзефа Ігнаці (1812 – 1887) – польський письменник, публіцист, видавець, історик, філософ, польський та український громадський і політичний діяч, найплодовитіший автор в історії польської літератури. Його літературна спадщина налічує близько 600 томів романів, повістей, поетичних і драматичних творів, а також робіт з етнографії, фольклористики, публіцистичних і літературно-критичних статей.

колекцію археологічних артефактів з навколишніх сіл – Костянця, Ступно, Великої Мощаниці, Мізоча, Дубна, Листвина. Крім того, ним було підготовлено план Листвинського городища та написані короткі анотації до нього⁵³. Тісні зв'язки з Ю. Крашевським дозволили йому публікувати історико-краєзнавчі нариси в часописі «Athenaeum», що редагувався письменником⁵⁴. Колекції Л. Павловського, після його смерті в 1853 р. потрапили до Ягелонського університету і використовувалися археологами у дослідженнях пізнішого часу⁵⁵.

Таким чином, розвиток археологічних знань про Волинський край у першій половині ХІХ ст. відбувався в контексті історичного краєзнавства, яке з часу приєднання Волині до Російської імперії мало дві гілки: польську та російську, офіційну, яка знаходилася під опікою держави.

Наступний період розвитку археології Волині припадає на час, коли археологія в Російській імперії досягла найбільшого розквіту порівняно з іншими країнами світу завдяки зацікавленню з боку російських самодержців Миколи І, Олександра ІІ та Олександра ІІІ⁵⁶. Керівництво археологічними дослідженнями в державі здійснювала Імператорська археологічна комісія, утворена в 1859 р., при міністерстві імператорського двору.

Внаслідок придушення польського повстання у 1830-1831 рр., Кременецький ліцей був ліквідований, а його майно та музейні збірки були перевезені до Києва, де вони стали початковою матеріальною базою створеного у 1834 р. університету ім. Св. Володимира.

Пробудження національної свідомості українського суспільства значною мірою сприяло зростанню зацікавленості давнім минулим окремих історичних міст Волині. Ця тема посідала помітне місце у творчості Михайла

⁵³ Чайка Р. Давньоруське городище Листвин і його околиці у Х – ХІ ст. Львів, 2009. С. 13

⁵⁴ Krajewska M. Józef Ignacy Kraszewski na Wołyniu. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 11. 2007. С. 394–398.

⁵⁵ Glogier Z. Wołyń i wykopaliska moszczanieckie ze zbioru śp. Ludwika Pawłowskiego, *Wiadomości Archeologiczne*. 1882. t. IV . S. 194; Pawłowski A. Wykopaliska Moszczanieckie. *Światowit*. 1934/1935. T. 16. S.175-182.

⁵⁶ Курінний П. Нариси з історії української археології. Аусбург, 1947. С. 49

Максимовича⁵⁷. Наприкінці 1830-х рр. він відвідав Волинь, зокрема побував у Пересопниці, Дубровиці та Степані, де оглянув збережені пам'ятки історії та, спираючись на літописні дані та документи, написав кілька краєзнавчих нарисів, присвячених цим містам⁵⁸.

У 1845 р. відомий український історик Микола Костомаров, викладаючи у Рівненській гімназії, залишив спогади про відвідини ним багатьох історичних місцевостей та міст Волині: Пересопниці, Почаєва, Берестечка, де вперше детально описав земляні укріплення козацького та королівського таборів на полі битви 1651 р., руїни замків у Тайкурах, Межирічі та Вишнівці⁵⁹.

Початок українській міській археології у першій половині ХІХ ст. поклали розкопки у Києві, натомість волинські міста ще довгий час залишалися поза інтересами археологів. Дослідниками, архітекторами та художниками збиралась лише розрізнена інформація про наявні архітектурні пам'ятки волинських міст⁶⁰.

Одним з перших на Волині тему старожитностей княжих міст піднімав у своїх працях відомий історик-краєзнавець, викладач Острозького дворянського училища Яким (Аким) Перлштейн⁶¹. Зокрема, у Лучеську на базі натурних та топонімічних пошуків, архівних джерел ним було локалізовано та складено список церков, що існували в давнину, а також висловлено здогад щодо побудови церкви Св. Дмитра та Пречистенського монастиря князем Мстиславом Даниловичем, зафіксовано рештки замських земляних укріплень у селі Княгинінок та зібрано воєдино інші дані про княже місто. Окремі статті історика (1854, 1856) розглядали локалізацію літописної

⁵⁷ Максимович Михайло (1798-1873) – видатний український науковець, енциклопедист, фольклорист, історик, філолог, етнограф, ботанік, поет, архівознавець і природознавець, перший ректор університету Св. Володимира. Член Історичного товариства імені Нестора-Літописця.

⁵⁸ Максимович М. Воспоминание о городах Пересопнице и Дубровицах. Киевлянин. 1840. Кн. 1. С. 231-253

⁵⁹ Костомаров Н.И. Русские нравы. Домашняя жизнь и нравы великорусского народа в XVI и XVII столетиях. Москва: Чарли, 1995. С. 7-9.

⁶⁰ Курінний П. Історія археологічних... С. 11-15

⁶¹ Перлштейн А. Луцк и его древности *Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских*. Москва, 1851. Кн. 10. С. 30-45; *Його ж.* Гай. *Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских*. Москва, 1852. Кн. 14. С. 17-21; *Його ж.* Древнейший монастырь в с. Ставках блнз Турійска *Волинские губернские ведомости*. 1854. №5.; *Його ж.* Кременец и его замок. *Волинские губернские ведомости*. 1856. № 8-9.

княжої резиденції Гай в околицях Лучеська, літописного монастиря Св. Апостолів на території с. Ставки в околиці Володимира, Великої синагоги Острога та замку в Кременці⁶².

У 1845 р. за завданням Київської археографічної комісії у замках Олики та Клевані А. Крушинським було проведено розкопки. У клеванському костелі ним було розкрито усипальниці князів Чорторійських⁶³. Наприкінці вересня 1846 р. за завданням цієї ж комісії на Волинь виїхав її працівник Тарас Шевченко. Згідно з розпорядженням Київського, подільського та волинського генерал-губернатора Д.І. Бібікова йому доручалося збирати відомості про знамениті кургани та історичні місцевості, замальовувати їх, фіксувати інші стародавні пам'ятки та збирати старожитності з тим, щоб на наступний рік можна було б запланувати їх детальне вивчення. Центральним пунктом мандрівки було визначено Почаїв. Подорожуючи по Волині, він відвідав Вишнівець, Кременець, Дубно, Берестечко, Луцьк, Ковель, Острог та Корець⁶⁴. Очікуваного зростання інтересу до пам'яток Волині внаслідок поїздки Т. Шевченка не відбулося. У 1847 р. у краї за завданням комісії працював лише В.І. Савицький, який перед тим розкопував кургани та городища Коростеня. У 1846 р. він зарисував глаголичний напис на плиті з Василівської ротонди Володимира. У с. Зимно поблизу Володимира він також розкопав два кургани⁶⁵, там же ще у 1845 р. теж дві могили розкопав член-кореспондент цієї ж комісії парафіяльний священик Михайло Піотровський. Відомо, що процес розкопок курганів працівники комісії замальовували та описували⁶⁶.

До цього ж періоду належать перші спроби археологічних досліджень у Луцьку, пов'язані з відкриттям у 1852 р. гробниці луцького єпископа Кирила Терлецького, що знаходилася при церкві Св. Івана Богослова у Верхньому

⁶² Ковальський М.П. Яким Перлштейн – дослідник Острога і Волині: Матеріали V науково-краєзнавчої конференції «Остріг на порозі 900-річчя». Остріг, 1994. С. 65

⁶³ Курінний П. Історія археологічних... С. 21.

⁶⁴ Шовкопляс Г.М., Шовкопляс І.Г. За покликом серця. Пам'ятки історії та культури в житті і творчості Т.Г. Шевченка. Київ, 1990., С. 108-119.

⁶⁵ Курінний П. Історія археологічних... С. 21.

⁶⁶ Антонович В. Зазн. праця. С. 64

замку. У 1855-1856 рр. на руїнах храму працювала експедиція Київської комісії з вивчення давніх актів під керівництвом Миколи Іванішева⁶⁷. Метою її пошуків була насамперед згадана у документах кінця XVI ст. гробниця князя Любарта Гедиміновича та інших руських князів⁶⁸.

У 1857 р. роботи у Луцьку продовжував Яків Волошинський⁶⁹, він обстежив руїни церкви Св. Івана Богослова у Верхньому замку, виявив у південній частині храму під підлогою одинарне поховання у цегляній камері, перекритій кам'яною плитою. Проте недоліком розкопок, на думку О.Левицького, стало те, що дослідником не було зроблено належних висновків про час побудови споруди, про її план та інші архітектурні особливості, що значно знецінило результати цих розкопок⁷⁰. Паралельно він провів археологічні дослідження в околицях Луцька: розкопав три кургани на могильнику у Пересопниці та один курган біля села Красного на Стирі (тепер у межах Луцька). Результати розкопок були висвітлені на сторінках «Краткого отчета Императорского университета им. Св. Владимира за 1857 г.», а також в опублікованих Тадеушем-Юзефом Стецьким записках учасника розкопок Теофіла Стипулковського. Вони свідчили про широкі зацікавлення давньою історією Волині, які існували у колах київської інтелігенції. Ці ж розкопки визнані українськими фахівцями-археологами першими науковими розкопками княжої доби в Україні⁷¹.

Першими науковими розкопками курганних могильників княжої доби в Україні визнані сьогодні фахівцями роботи вже згадуваного Я. Волошинського⁷². У 1856 р. під час відрядження до Луцька він розкопував кургани: три на могильнику у Пересопниці та один курган біля Красного на

⁶⁷ Іванішев Микола (1811 – 1874) – український правознавець, доктор російського законодавства, заслужений ординарний професор, почесний член Київського університету. Працював у Київській археографічній комісії діловодом і редактором юридичних пам'яток, а з 1859 р. – головним редактором (до 1863 р.) і віце-головою комісії.

⁶⁸ Левицький О. Історія одного древнього волинського храму. *Київська Старина*. Т. 80. январь 1903. С. 72-85

⁶⁹ Волошинський Яків Якович (1821 – 1875) – український історик, археолог, нумізмат. Завідувач мінзкабінету та музею старожитностей при Київському університеті.

⁷⁰ Левицький О. Історія одного... С. 86-87

⁷¹ Терський С. Історія археологічних... С. 25

⁷² Бліфельд Д. Могильники. Археологія Української РСР. Київ: Наук. думка, 1975. Т. 3. С. 303.

Стирі⁷³. Результати розкопок були висвітлені на сторінках «Краткого Отчета Императорского Университета им. Св. Владимира за 1857 г.», а також в опублікованих Т.-Ю. Стецьким записках учасника розкопок Теофіла Стипулковського⁷⁴. Вони свідчили про широкі зацікавлення давньою історією Волині, які існували у колах київської інтелігенції. На жаль, архіви Археографічної комісії в значній мірі були втрачені в роки Другої світової війни⁷⁵. Тому сьогодні важко об'єктивно оцінити здійснені тоді дослідження. Проте, з впевненістю можна констатувати факт початку систематичних археологічних розкопок на Волині.

Певну роль в організації просвітньо-краєзнавчої роботи на Волині відіграла преса, передусім офіційні «Волынские губернские ведомости» (далі – ВГВ). У 1838 р. на сторінках часопису було опубліковано звернення до населення краю збирати та повідомляти дані про пам'ятки старовини. Згодом сторінки цього видання були надані і для публікацій краєзнавчих розвідок⁷⁶. Помітною була роль у цьому Олексій Братчикова, який працював редактором ВГВ (у 1866-1891 рр.), а також був активним дописувачем часопису⁷⁷.

Багато даних про видимі на поверхні археологічні пам'ятки (городища, кургани) містили краєзнавчі огляди Луки Рафальського⁷⁸. Працюючи викладачем Житомирської гімназії він упродовж 1867-1870 рр. підготував десятки статей для ВГВ. Усі вони містять описи окремих населених пунктів Рівненського, Острозького і Кременецького повітів, наприклад «Северо-западный угол Острожского уезда» (села Верхів, Грем'яче, Розваж, Кургани, Хорів, Бродів, Краєво та ін.), «Восточная полоса по р. Горыни» (села

⁷³ Антонович В. Зазн. праця... С. 74

⁷⁴ Stecki T.-J. Z boru i stepu... S. 182-183.

⁷⁵ Журба О. Київська археографічна комісія 1843-1821: Нариси історії і діяльності (до 150-річчя утворення комісії). Київ, 1993. С. 8

⁷⁶ Историко-статистическое описание г. Кременца. *Волынские губернские ведомости*. 1836. № 15. С. 75-81.; Исторические воспоминания. Вольнь. *Волынские губернские ведомости*. 1847. № 14. С. 37-39; № 15. С. 42-44; № 16. С. 46-48; № 17. С. 50-52; № 18. С. 56-58; № 19. С. 60-63.

⁷⁷ Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. Житомир: В Тип. губерн. упр., 1868. Вып. 1; Його ж. Остатки Волынской старины *Волынские губернские ведомости*. 1888. № 68-69, 71-72, 76, 80, 90-95; 1889. № 4, 30, 67, 70-71, 73, 93; Його ж. Село Ярославичи Дубенского уезда: Археологическо-критические исследования // *Волынские губернские ведомости*. 1880. № 24.

⁷⁸ Рафальський Лука (1812-1886) – вчитель, краєзнавець і дослідник Волині.

Вельбівно, Волосківці, Мишківці, Могиляни, Симонів) та інші статті подібного характеру⁷⁹.

У цей період великого розмаху набувають аматорські розкопки, переважно курганів, які на території своїх маєтків найчастіше проводили місцеві поміщики: 1850 р. Веселовський розкопав два кургани на могильнику поблизу городища у Глинську⁸⁰. У 1873 р. власник с. Золочівка Скржинецький при дорозі з Луцька до Радзивилова розкопував давню цегляну споруду, очевидно, виробничого характеру, випадково розмиту дощовими водами. Призначення та особливості конструкції цієї споруди йому встановити не вдалося⁸¹. Розкопками старожитностей займались також представники духовенства. Так, у 1871 р. священник с. Павловичі біля с. Локачів розкопав декілька курганів на могильнику поряд з селом, зафіксувавши при цьому скелети похованих у супроводі глиняного посуду. 1850 року невідомим було розкопано декілька курганів на могильниках у Пересопниці та Білеві⁸². Систематичні розриття мародерами ще на той час численних курганних могильників відбувалися у Крем'янецьких горах⁸³. У Дубнівському повіті у 1863-1864 рр. поміщик Соколовський розкопав декілька курганів у с. Вовковиї, а протягом 1862-1872 рр. князь Любомирський – чотири кургани на великому могильнику у Великих Риканях⁸⁴.

В околицях цього села, було кількасот курганів, частину з яких розкопав Людвік Житинський (1836-1900) (власник хутора Лагодівка присілка Великих Риканів) і Адам Волянський (1852-1933) поміщик с. Рудки коло Дубного. Житинський зробив доповідь на 9-му археологічному з'їзді. У 1898 р. разом з ними у дослідженні могильника брав участь В. Антонович .

⁷⁹ Чибирак С. Традиційно-побутова культура Волині у періодичних виданнях другої половини XIX століття. *Науковий вісник Волинського національного ун-ту ім. Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк : РВВ „Вежа”, 2010. Вип. 22. С. 191–196.

⁸⁰ Антонович В. Зазн. праця. С. 39

⁸¹ Житинский Л. Языческое кладбище в с. Великие Рыкани Дубновского уезда. Труды IX Археологического Съезда в Киеве. Москва, 1897. Т. 2. С. 71

⁸² Рогге Н.Г. Материалы для археологии Волыни. Труды III Археологического Съезда в Киеве. Москва, 1878. Т. 1. С. 161-169. С. 163; Антонович В. Зазн. праця. С. 42

⁸³ Гаврилюк С. Зазн. праця. С. 293

⁸⁴ Антонович В. Зазн. праця. С. 74

Принагідно варто, відзначити, що у Великих Риканях знайдена підвіска із зображенням Богородиці з Ісусом, яка зберігається у фондах Археологічного музею в Кракові. Про розкопки, проведені Л. Житинським, повідомляв Владислав Єловіцький у 1899 р.: „У травні поточного року шанувальники вітчизняних старожитностей Людвік Житинський і Адам Волянський зайнялися розкопками курганів, розміщених на ґрунтах села Великі Рикані (Дубенський повіт), на відстані пари верст від Стиру і за 6 верст від містечка Торговиці. ...Тут є кількасот курганів, але точної їх кількості встановити не можна, оскільки весь могильник вкритий густими заростями. Переважно насипи скупчені у численних групах, в яких більший курган оточують кілька менших. Л. Житинський і А. Волянський цього разу дослідили 22 кургани. В одному з них виявлений скелет жінки з бронзовими браслетами на руках, срібним перснем на пальці, срібними сережками і багатьма намистинами, серед яких лежав бронзовий медальйон, очевидно, з християнських часів. Це поховання єдине належить до пізніших, оскільки всі інші мали язичницькі риси”⁸⁵. Людвік Житинський у листопаді 1892 р. оцінював розміри цього величезного язичницького могильника у понад 600 насипів.

Про нові археологічні відкриття на Волині, Л. Житинський постійно інформував польськомовного читача на сторінках часопису «Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne»⁸⁶.

Ці самі краєзнавці були власниками великих колекцій старожитностей, до складу яких, окрім чисто археологічних предметів з Волині та античних монет, переважно з узбережжя Чорного моря, входили також стародруки, рукописи, історичні портрети⁸⁷. Згодом зібрані колекції кам'яних знарядь праці послужили основою для написання наукових статей та були

⁸⁵ Крук Мірослав Пьотр Перші колекції і виставки пам'яток сакрального мистецтва східної церкви на колишніх землях Речі Посполитої (до 1914 року). Червень – град між Сходом і Заходом. Каталог виставки. С. 304-305.

⁸⁶ Blombergowa M-M. Badania archeologiczne Polaków na terytorium imperium Rosyjskiego w XIX i początku XX wieku. Łódź, 1993. S. 84-85

⁸⁷ Chwalewik E. Zbiory polskie: Archiwa, biblioteki, gabinety, galereje, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie. Warszawa, Kraków, 1926. T. I. S. 33

використані в археологічній карті В. Антоновича⁸⁸.

Важливим етапом у поступальному розвитку археології України істориками визнано III археологічний з'їзд, що відбувся у Києві в 1874 р.⁸⁹ Волинь представляли на ньому Л. Романовський із Славути та Петро Косач з Новоград-Волинського. Вже згадуваний Я. Волошинський виступив на з'їзді з доповіддю, у якій зроблено аналіз стародавніх кам'яних знарядь, виявлених на Волині. В опублікованих працях з'їзду волинська археологія була представлена лише однією статтею секретаря Волинського губернського статистичного комітету Н. Рогге⁹⁰, що свідчило про слабку вивченість краю.

Археологічний з'їзд активізував роботу по дослідженню Волині. Результатом цієї праці стала публікація першого каталогу пам'яток археології на території Волинської губернії, основою якого були, організовані на державному рівні⁹¹, матеріали опитування волосних управ з ініціативи Дмитра Самоквасова⁹². Городища та кургани Волині стали об'єктом дослідження Л. Баторевича, студента Варшавського університету, ймовірно, учня Д. Самоквасова. Результати його пошуків публікувались на сторінках ВГВ (1880, 1881)⁹³. Результати досліджень курганних старожитностей Волині були відображені і в окремій узагальнюючій праці видатного російського археолога графа О. Уварова⁹⁴.

Багато цінних спостережень з археології краю можна знайти у працях Готфріда Оссовського⁹⁵. Як серйозний учений він заявив про себе працею

⁸⁸ Majewski E. Toporki kamienne z okolic górnegо Bugu i Styru. Pamiętnik fizyograficzny. Dz. IV, Antropologia. T. 15. 1898. 39 s.; Житинский Л. К. Находки каменного века в бассейне р. Стыри. *Труды XI Археологического Съезда*. Москва, 1901. Т. 1. С. 714-717; Zytynski L. Spis zabytków epoki Kamienia gładzonego, znalezionych w gub. Wołyńskiej. *Światowit*. Warszawa, 1902. Т. IV. S. 146-147

⁸⁹ Курінний П. Історія археологічних... С. 57

⁹⁰ Рогге Н. Зазн. праця.

⁹¹ Самоквасов Д. Сборник топографических сведений о курганах и городищах в России. Волинская губерния. Санкт-Петербург. 1880 203 с.

⁹² Самоквасов Дмитро (1843 - 1911) – археолог та історик права; професор російського права Варшавського і Московського університетів. Керівник московського архіву Міністерства юстиції (1892—1911). Самоквасов здійснював розкопки археологічних пам'яток у Російській Імперії, в тому числі й в Україні. Учасник III Археологічного з'їзду в м. Києві (1874 р.), VI Археологічного з'їзду в м. Одесі (1882 р.), IX Археологічного з'їзду в м. Вільно (1893 р.); XIV Археологічного з'їзду в м. Чернігові (1908 р.).

⁹³ Баторевич Л. Историческое значение городищ и сведения о городищах и курганах Волинской губернии *Волинские губернские ведомости*. 1880. №№ 89 – 93; 1881. №№ 27 – 29.

⁹⁴ Уваров О. Археология России. Т. 2. Москва, 1881. С. 96

⁹⁵ Оссовський Готфрид (1835 – 1897) – польський геолог, археолог і краєзнавець. З 1860 р. протягом 10 років здійснював геологічні розвідки на Волині, результатом яких стала перша його наукова праця

“Геологическо-геогностический очерк Волынской губернии” (1867). Під час складання геологічної карти для цього видання він наніс на неї усі відомі йому рельєфні пам’ятки археології (кургани, городища, вали). Однією з причин зацікавлення вченого археологією була тривала робота його батька у Київській археографічній комісії⁹⁶. Г. Оссовський займався збиранням та вивченням кам’яних знарядь праці на Дубенщині (Мала Мощаниця, Суйми), здійснював розкопки курганів та городищ. Зокрема, 1868 р. на городищі Замчище у с. Глибочок він вперше серед дослідників ранньосередньовічних поселень розкопав дерев’яний колодязь із зрубом⁹⁷. 1869 р. його розкопками біля с. Залужжя Хмельницької області було покладено початок вивченню в Україні пам’яток культури шнурової кераміки⁹⁸.

Окрему сторінку в історії волинського краєзнавства пов’язані із постаттю відомого історика та археолога Зигмунта Фелікса Люба-Радзимінського⁹⁹. Вченим було проведено польові археологічні обстеження городищ, досі не вивчених довгих валів, дослідження поховань, збиралась колекція археологічних предметів, переважно кам’яних знарядь праці з найближчої околиці маєтку в Сивках. Матеріали з розкопок були відображені у добре ілюстрованих публікаціях¹⁰⁰. Свої експонати кам’яної доби, виявлені у Радзиміні та Сивках, дослідник надсилав на археологічні виставки у Москву (1890) та Вільно (1893), де також брав участь в археологічних з’їздах.

У співробітництві з З. Люба-Радзимінським розкопками курганів Волині у цей час займались також інші відомі аматори археології – поляки: Болеслав Рупнєвський, Зигмунт Глогер¹⁰¹, Ахіллес Береза – власник сусіднього маєтку Шимківці. Антропологічний матеріал з розкопок

«Геогностично-геологічний нарис Волині» (1867). Один із засновників «Товариства дослідників Волині». У 1880 р. в Парижі видав геологічну карту Волині. Здійснював багато розвідок і розкопок в Україні, матеріали яких друкувалися у працях Краківської АН та археологічних з’їздів Росії.

⁹⁶ Курінний П. Історія археологічних... С. 37

⁹⁷ Антонович В. Зазн. праця. С. 93

⁹⁸ Оссовский Г. О находках предметов каменного века в Волынской губернии. Труды III Археологического Съезда в Киеве. Т.1. Киев, 1874. С. 171-175

⁹⁹ Люба-Радзимінський Зигмунт Фелікс (1843 – 1928) польський історик, археолог, генеалог та геральдик.

¹⁰⁰ Люба-Радзимінський С.В. Памятники каменного века части Западной Волыни. Труды IX Археологического Съезда в Киеве. Т. 1. Москва, 1897. С. 79-82

¹⁰¹ Глогер Зигмунт (1845 – 1910) – польський науковий і освітній діяч нового часу. Етнограф, фольклорист, краєзнавець, археолог, історик.

волинських курганів був предметом вивчення галицького ученого Ізидора Коперницького¹⁰². За визнанням П. Курінного, цій групі польських археологів належить заслуга у широкому вивченні епох палеоліту, неоліту, а також доби бронзи на українському матеріалі, що значно збагатило українську археологію цих, на той час ще ледь-ледь вивчених періодів нашої передісторії¹⁰³.

Відсутність професійного музею на Волині була причиною потрапляння цінних археологічних знахідок до музеїв Львова та Кракова, куди їх передавали представники патріотично налаштованої волинської шляхти. Так, зокрема, трапилось з інвентарем поховання комарівської культури, випадково виявленим у 1896 р., під час закладання фундаментів для будівлі горілчаного складу на передмісті Сурмичі у Дубному. Його було передано на зберігання до музею князів Любомирських у Львові¹⁰⁴. Туди ж передано випадково виявлену в околицях Луцька кольчугу XV-XVI ст. Свої археологічні знахідки передавав у музей Академії мистецтв у Кракові член її комітету з антропології та археології З. Люба-Радзимінський. З організацією музею старожитностей при Київському університеті у 1835 р. значна частина археологічних знахідок з території краю почала осідати там¹⁰⁵.

Значний внесок у вивчення Волині зробив Микола Петров¹⁰⁶. У його наукових працях, написаних у кременецький період діяльності, міститься інформація про історію монастирів старої Волині та окремі знахідки археологічних предметів¹⁰⁷. Під час викладання у місцевій Духовній семінарії він особисто обстежував замкові підземелля Кременця¹⁰⁸.

¹⁰² Коперницький Ізидор (1825 – 1891) – учений антрополог і етнограф, лікар, педагог, політичний діяч.

¹⁰³ Курінний П. Історія археологічних... С. 37

¹⁰⁴ Свешніков І.К., Нікольченко Ю.М. Довідник з археології України. Ровенська область. Київ: Наук. думка, 1982. С. 46

¹⁰⁵ Терський С. Історія археологічних... С. 29.

¹⁰⁶ Петров Микола (1840 – 1921) – історик української літератури і української науки, етнограф, церковний історик, літературознавець, мистецтвознавець, археолог, краєзнавець, громадський діяч. Професор Київської духовної академії (1864 р.) Зберігач музею Київської духовної академії. Засновник Київського церковно-археологічного товариства та музею при Академії (1872). Був обраний членом понад 40 товариств і громадських організацій.

¹⁰⁷ Петров Н. Краткие сведения о монастырях Вольнской епархии ныне не существующих. Вольнские епархиальные ведомости. 1867. № 2-8.

¹⁰⁸ Петров Н.И. Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при Императорской Киевской Духовной Академии. Киев, 1915. Вып. IV-V. С. 39.

Поява, значної кількості публікацій, присвячених волинському краєзнавству, починаючи з 1860-1870-х років, слід завдячувати декільком особистостям в українській історичній науці. Першому з них, Володимиру Антоновичу¹⁰⁹.

З середини 1880-х рр. XIX ст. В. Антонович повністю переключився на археологічну науку¹¹⁰. “З допомогою археологічних матеріалів він (В. Антонович), прагнув розширити історичний горизонт давньої Русі за межі чисто історичних джерел. Віддавшись в останні десятиліття життя археологічним дослідженням, він став дійсно засновником української археології і знайшов у цій сфері багато співробітників і продовжувачів”¹¹¹.

У 1880-х роках увага дослідників була прикута до пам’яток архітектури княжого Володимира. Одним з головних ініціаторів дослідження та реставрації давніх храмів цього міста, без сумніву, можна вважати В. Антоновича. До цієї справи були залучені учені, а серед них – визначний спеціаліст з архітектури, професор Андріан Прахов¹¹². Він розробив проект та очолив комісію з відновлення Успенського храму XII ст. у Володимирі. Ним було детально вивчено мурування собору як “єдину безпомилкову основу для визначення часу побудови споруди”, особливості і характер конструкцій – фундаментів, арок, склепінь, стовпів, стін; описав тиньк, підлоги, голосники, вікна, входи тощо. Тоді ж було зроблено й обміри собору¹¹³. На підставі результатів дослідження пам’ятки, А. Прахов зробив проект її відбудови. У цих роботах разом з А. Праховим брали активну участь В. Антонович та О. Левицький. В урочищі «Федорівщина» поблизу Володимира ними було проведено археологічні дослідження рештки великої церкви княжої доби. На

¹⁰⁹ Антонович Володимир (1834 – 1908) – український історик, археолог, етнограф, археограф; статський радник, доктор наук, професор Київського університету (з 1878), член-кореспондент Російської АН (з 1901); співорганізатор Київської Громади, член Київського товариства старожитностей і мистецтв.

¹¹⁰ Заремба С. Археологічні з’їзди в Києві. *Київська Старовина*. 1995. № 3. С. 68

¹¹¹ Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства. *Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін.* Львів: Видавництво "Світ". 2007. Т. 8. С. 248

¹¹² Прахов Адріан (1846 – 1916) – український мистецтвознавець, археолог та художній критик, професор Київського Імператорського університету Св. Володимира.

¹¹³ Логвин Н. До історії реставрації пам’яток в Україні кінця XIX - початку XX ст. *Архітектурна спадщина України*. Київ, 1996. Вип. 3. Ч. 1. С. 194

жаль результати проведених на пам'ятках Володимира розкопок та виявлені знахідки не були в належний спосіб опубліковані.

На думку багатьох дослідників, саме ці роботи зуміли зацікавити широкі верстви населення Волині своєю історією і як наслідок призвели до заснування Володимиро-Волинського православного братства¹¹⁴. У 1887 р. при ньому було засновано давньосховище, яке стало першим волинським музеєм¹¹⁵. З публікацій братства відомо, що у давньосховищі зберігалося чимало археологічних знахідок..

Волинь перебувала у полі зору Московського археологічного товариства, багатою картотекою пам'яток якого користувався В. Антонович під час складання своєї карти, а також Імператорського російського археологічного товариства у Санкт-Петербурзі¹¹⁶. У 1886 р. за завданням Московського товариства штаб-ротмістр К. Вторжецький склав археологічну карту південних повітів Волині, де він відмітив місця майстерень крем'яних знарядь, городища, могильники, виявлені у попередні роки, замалював окремі речові знахідки. У його планах були розкопки великого кургану “Княжа могила” в околиці Кременця¹¹⁷.

Певне значення для вивчення стародавньої історії міст мали окремі знахідки археологічних предметів, які зафіксовані у літературі¹¹⁸. Їхньому нагромадженню сприяла діяльність новостворених культурно-просвітніх організацій, зокрема, давньосховища при Луцькому Хрестовоздвиженському братстві.

Початки наукового вивчення старожитностей краю необхідно виділяти як третій період в розвитку археології Волині. Він був тісно пов'язаний із становленням професійної історичної науки. Відправною подією, за доцільне, слід вважати заснування першого наукового осередку Волині

¹¹⁴ Мокляк В. О.І. Левицький – історик Волинського краю. *Житомир в історії Волині і України: Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції (Житомир, 7-10 вересня 1994 р.)*. Житомир: ЖО СЖУ, 1994. С. 155-158.

¹¹⁵ Хведась А. Розвиток краєзнавчих... С. 12

¹¹⁶ Случайные находки и приобретения Волынской губернии. *Отчет Археологической Комиссии*. Москва, 1913-1915. С. 170-222.

¹¹⁷ Гаврилюк С. Зазн. праця. С. 293

¹¹⁸ Антонович В. Зазн. праця. С. 48-49; Петров Н. Альбом... С. 39.

музею барона Федора Рудольфовича Штейнгеля¹¹⁹ у 1896 р. Музей було створено на його кошти у маєтку барона Штейнгеля у с. Городок Ровенського повіту.

Цьому музею належала, на той час, найбагатша на Волині колекція археологічних знахідок¹²⁰. На запрошення барона на Волинь для організації історико-археологічного музею з Києва прибув, згодом визнаний музейник та дослідник старовини, Микола Біляшівський¹²¹.

Саме з його іменем пов'язана окрема сторінка у археологічному та краєзнавчому дослідженні Волині. З 1899 по 1905 М. Біляшівський був редактором першого українського археологічного журналу «Археологическая летопись Южной России», який видавався за фінансової підтримки барона. На Волині він та Ф. Штейнгель досліджували різночасові кургани у багатьох місцевостях. Зокрема, археологічні розвідки були проведені в Будеражі, Лютинську, Вульці Угрудзькій, а в Городку було проведено повноцінні розкопки, в ході яких було досліджено крем'яні майстерні доби палеоліту та бронзи¹²². Частина колекції крем'яних виробів, зібраних М. Біляшівським на Волині зберігається у фондах Національного історичного музею в Києві¹²³.

У 1899 р. Ф.Р. Штейнгелем було організовано експедицію в середній та нижній течії річки Горинь, з метою збору археологічних, історичних і етнографічних матеріалів. Експедиція складалась з 10 учасників і була забезпечена усім необхідним спорядженням (фотоапаратами, фонографом

¹¹⁹ Барон Штейнгель Федір Рудольфович (1870 – 1946) – громадсько-політичний і культурний діяч Російської імперії та Української Держави, дипломат. Депутат I Державної думи Російської імперії. Член ТУП, Генеральний секретар торгівлі й промисловості Центральної Ради. Посол Української Держави у Берліні. Засновник Городецького музею – першого світського музею на Волині й сільського в Україні.

¹²⁰ Беляшевский Н. Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгеля за первый год с 25 ноября 1896 по 25 ноября 1897 г. Варшава: Тип. Ф. Чернака, 1898. 67 с.; *Його ж.* Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгеля за второй год с 25 ноября 1897 по 25 ноября 1898 г. Киев: Тип. Т.Г. Мейландер, 1899. 59 с.; *Його ж.* Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгеля. С 25 ноября 1898 по 25 ноября 1904 г. Киев: Тип. Н.А. Гирич, 1905. 82 с.

¹²¹ Біляшівський Микола (1867 – 1926) – український археолог, етнограф, мистецтвознавець, громадський діяч. Член Київського товариства старожитностей і мистецтв. Один із засновників та дійсний член Української Академії Наук (від 1919 року); член НТШ у Львові та Всеукраїнського археологічного комітету.

¹²² Экскурсия от Городецкого музея Волынской губернии. Археологическая летопись Южной России. Киев, 1899. Т. 1. С. 140-142.

¹²³ Залізник Л.Л. Фінальний палеоліт Північного Заходу Східної Європи На УКМА. Київ, 1999. С. 14

дня запису народних пісень тощо). Учасниками експедиції здійснювалися описи, і фотографувалися відкриті об'єкти та знімали топографічні плани городищ.

У 1909-1911 та 1915 рр., роботу розпочату Ф. Штейнгелем та М. Біляшівським¹²⁴, продовжив Левко Чикаленко¹²⁵, який згодом, співпрацював з відомим польським археологом Людовиком Савицьким. Саме завдяки його участі було проведено перші розкопки палеолітичної стоянки поблизу с. Городок, які згодом мали продовження¹²⁶. Крім того, у 1912 р. в Городку Ф. Штейнгель та М. Біляшівський провели дослідження могильника городоцько-здовбицької культури. Підсумкову інформацію про дослідження «Могильник с. Городка Ровенского уезда Волынской губернии», було опубліковано у 1915 в «Трудах общества исследователей Волыни» Павлом Федоренком¹²⁷, який у 1900-1908 рр. працював на Волині вчителем початкової школи¹²⁸.

За пропозицією В. Антоновича, у січні 1897 р. попередній комітет з організації XI археологічного з'їзду, що розпочав роботу у Москві, окрему увагу акцентував на вивченні старожитностей Волині. Активна діяльність волинських краєзнавців у підготовці XI археологічного з'їзду, навіть націлювала певний час планувати проведення з'їзду у Луцьку або у Володимирі-Волинському. Проте через транспортні проблеми (передусім віддаленістю міста від великих центрів), його проведення перенесли до Києва¹²⁹. При підготовці XI археологічного з'їзду у Києві за завданням В.Б.

¹²⁴ Беляшевский Н. Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгеля за второй год с 25 ноября 1897 по 25 ноября 1898 г. Киев: Тип. Т.Г. Мейландер, 1899. с. 1-27

¹²⁵ Чикаленко Левко (1888 – 1965) – громадсько-політичний діяч й археолог (учень Федора Вовка, разом з яким збирав археологічні й етнографічні матеріали). Дійсний член НТШ (з 1932 р.) й Української Вільної Академії Наук (з 1945 р.).

¹²⁶ Sawicki L. Stanowiska młodszego paleolitu w Grodku na Wołyniu. *Ziemia*. Warszawa, 1927. R. XII. № 2-3. S. 36-42.

¹²⁷ Федоренко Павло (1880 – 1962) – український історик, археограф і архівіст. Співробітник Полтавської Губернської Архівної Комісії, у 1920–30-х рр. науковий співробітник Історичної Секції ВУАН і керівник Чернігівського історичного архіву. Дослідник економічної історії Гетьманщини 17–18 ст.

¹²⁸ Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Три справи і одне життя (П.К. Федоренко). *Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки)*. К.: Рідний край, 1997. С. 228-233.

¹²⁹ Древности. Труды Московского археологического общества. Т. 12. Вып. 1. Москва, 1909. С. 15.

Антоновича протягом 1897-1899 рр. Орест Фотинський¹³⁰ і М. Трипольський¹³¹ здійснили низку наукових відряджень Волинню, зокрема до Городищенського, Дерманського, Загорівського, Корецького, Любарського, Тригірського монастирів, м. Овруча. Зібраний ними матеріал В.Б. Антонович використав у своїй фундаментальній праці «Археологическая карта Волынской губернии»¹³².

Окрім професійних істориків, низку досліджень на XI археологічному з'їзді представив уродженець Великих Підгайців Луцького повіту Казимир-Ян Вікентійович Корвін-Піотровський. Зокрема ним було виголошено доповіді «Територія Волині у княжі часи», «Археологічні пам'ятки Луцька», «Церковно-археологічні пам'ятки Володимира-Волинського та містечка Киселина», «Городище і т. зв. Вітольдова Башта, Вітольдів Гай у с. Великі Підгайці Луцького повіту». Вони торкалися маловивчених і по сьогодні проблем, проте з невідомих причин жодна з цих цікавих проблем не знайшла відображення у публікаціях з'їзду, можливо, причиною цього стала завантаженість автора, який у 1900-1905 рр. був бургомістром Луцька¹³³.

Зважаючи на певний акцент на старожитностях Волині при підготовці з'їзду, значна частина статей, опублікованих у «Трудах», що з'явилися невдовзі після з'їзду, стосувалися пам'яток краю. Однією з головних тем, що обговорювалися на з'їзді, були такі, як архітектура церков князівської доби у м. Володимирі-Волинському, церковно-археологічні пам'ятки Волинської губернії¹³⁴ та ін.

Значний внесок у розробку питань пов'язаних з давньою історією Волині зробив Володимир Антонович. У 1901 р. було видано його працю «Археологічна карта Волинської губернії», в якій зібрані короткі відомості про пам'ятки археології та випадкові знахідки археологічних предметів на

¹³⁰ Фотинський Орест (1863 – 1931) – історик, археограф, архівіст, краєзнавець.

¹³¹ Трипольський Микола (1847 – 1911) - настоятель Преображенського кафедрального собору у Житомирі, член Волинського церковно-археологічного товариства.

¹³² Гуцало Л., Міщук Л. Внесок протоієрея Миколи Трипольського у вивчення історії Волині. Європейський філософський та історичний дискурс. 2020. Т. 6 (3). С. 71-78

¹³³ Терський С. Історія археологічних... С. 44.

¹³⁴ Карсим І.А. Розробка проблем церковної археології на археологічних з'їздах другої половини XIX-початку XX ст. *Vita Antiqua*. 1999. № 2. С. 244

розглядуваній території. Великий внесок вченого і в польову археологію Волині. Ним вивчено городища краю, вперше складено плани окремих з них, а в окремих випадках він провів розкопки курганних могильників¹³⁵. Багато пам'яток археології, які згадані в його зведенні, він обстежив особисто. Результати польових розвідок В. Антоновича дали матеріал для роздумів щодо локалізації літописних міст Пересопниці та Шумська. У випадку розташування дитинця останнього (на городищі Онішківці-Бриків) його висновки збігаються із результатами сучасних досліджень. Роботи, які проводив на Волині В. Антонович, перебували в полі зору учених-істориків та широкої громадськості, про що свідчать повідомлення у тогочасних часописах київській газеті "Зоря" та у краківському журналі "Kwartalnik Historyczny"¹³⁶.

Його дружина, Катерина Мельник-Антонович¹³⁷, за завданням Московського археологічного товариства у 1897-1898 рр. проводила перші фахові розкопки курганних могильників VIII – XII ст. в околицях Луцька: поблизу сіл Гірка Полонка, Городище, Крупа, Теремне, Борохів та Піддубці, в околиці Пересопниці та у верхній течії р. Стир¹³⁸.

Речові матеріали з волинських розкопок Антоновичів відразу передавались на зберігання до музею археології Київського університету де в період з 1873 до 1901 р. В.Б. Антонович працював його завідувачем¹³⁹. Розкопки К. Мельник викликали зацікавлення у широких наукових колах. Так, у «Записках НТШ» у Львові, міститься детальна рецензія на статті дослідниці, присвячені археологічним розкопкам на Волині¹⁴⁰. Результати її досліджень на Волині знайшли відображення на сторінках «Історії України-Русі» М. Грушевського. Вчений по-новому інтерпретував багате поховання

¹³⁵ Антонович В. Зазн. праця. С. 141-147

¹³⁶ Терський С. Історія археологічних досліджень... С. 44.

¹³⁷ Антонович-Мельник Катерина (1859 – 1942) – український історикиня, археологиня, перекладачка, громадська діячка. Друга дружина (від 1902 року) історика Володимира Антоновича. Член НТШ у Львові. Разом з Анастасією Карцовою (в дівоцтві Миклашевська) належить до перших двох жінок в Україні, які вели самостійні археологічні розкопки, і до чотирьох перших жінок-археологів у всій Російській імперії.

¹³⁸ Мельник Е.Н. Дневник раскопок в земле Лучан, произведенных в 1897-1899 гг. *Труды XI Археологического Съезда в Киеве*. Москва, 1901. Т. I. С. 514-576.

¹³⁹ Курінний П. Історія археологічних. С. 48.

¹⁴⁰ Доманицький В. Рецензія. *Записки НТШ*. 1904. Рік 13. Т. 62. Кн. 6. С. 4-5.

№ 29 Пересопницького могильника, вважаючи похованого не купцем, а ювеліром¹⁴¹.

Незважаючи на те, що волинські кургани К. Мельник розкопувала притаманним для археологів ХІХ ст. колодязним методом, за своїми результатами вони ще й сьогодні вважаються проведеними на високому для того часу науковому рівні та залишаються важливим джерелом для вивчення культури давніх волинян¹⁴².

Досліджуючи кургани в ареалі літописних лучан, дослідниця не могла оминати пам'ятки княжого Лучеська. На Градній горі у Луцьку, під курганом Романсівка, де за переказом був похований кінь Андрія Боголюбського, убитий під час невдалого штурму міських укріплень у 1149 р., К. Мельник уперше на території Волині археологічно дослідила рештки заглибленого середньовічного житла з глиняною піччю, судячи з інвентаря (керамічні пряслиця), VIII-X ст.¹⁴³.

У 1900 р. в Житомирі було засноване Товариство дослідників Волині. Серед його засновників були відомі волинські археологи С. Гамченко, Г. Оссовський та Яків Яроцький¹⁴⁴. Саме останнього було обрано головою історичної секції товариства, яка охоплювала також і археологічну тематику. Було намічено проблемні питання дослідницької роботи секції, серед яких, зокрема, питання співвідношення оббитих і шліфованих кам'яних знарядь, у скорченому і простягнутому положенні поховань, обряду трупопокладення і трупоспалення, порівняння інвентаря курганних поховань з посипаними вохрою кістяками з інвентарем інших курганних могильників кам'яної доби, уточненням північних кордонів розповсюдження курганів з вохрою, проблеми поховань у кам'яних гробницях і шляхів розповсюдження на Волині металу – міді і бронзи¹⁴⁵.

Товариством дослідників Волині у період 1902-1920 рр. видавало

¹⁴¹ Грушевський Історія України-Руси, Київ, 1991. Т. 2. С. 266

¹⁴² Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. *Археология СССР*. Москва, 1982. С. 94

¹⁴³ Антонович В. Зазн. праця. С. 49.

¹⁴⁴ Яроцький Яків (1840 – 1915) – історик, археолог, член Товариства дослідників Волині, педагог.

¹⁴⁵ Яроцький Я.В. Важнейшие вопросы, возникающие при изучении первобытных древностей Волини. *Труды Общества исследователей Волини*. Житомир, 1902. Т. 1. С. 1-15.

неперіодичне видання «Труды общества исследователей Волыни». У 15 випусках, опубліковано чимало статей, пов'язаних із стародавньою історією та археологією краю¹⁴⁶. Невеликі розкопки у с. Дорогобуж самостійно провів О. Фотинський. Він перший прагнув вияснити початки міста, а також давню топографію літописного міста. Планував провести розкопки і в ур. Монастирщина та на кургані біля церковнопарафіяльної школи¹⁴⁷. Крім того ним було обстежено старожитні пам'ятки Дубнівського повіту, про що він підготував цікавий звіт, опублікований в «Киевской старине»¹⁴⁸.

Напередодні Першої світової війни та, очевидно, у зв'язку з активізацією громадського життя в Україні під впливом Першої російської революції, серед широких верств населення зросло зацікавлення історією Волині. Помітну роль у цьому, відіграв почаївський архімандрит Віталій Максименко. Так, з його ініціативи та з його участі влітку 1910 р. на пагорбі Монастирщина на полі Берестецької битви було проведено невеликі розкопки козацьких могил. В організації робіт брали участь І. Каманін, В. Добровольський та І. Стеллецький¹⁴⁹.

З 1907 р. в Острозі, формується власний краєзнавчий центр, ініціатором створення якого був священник Богоявленського собору Михайло Тучемський¹⁵⁰. У 1913 р. стараннями членів братства на соборному погості – дитинці у Острозі були проведені археологічні розкопки з метою поповнення фондів новоствореного музею. Тоді ж були підняті з землі теракотові кахлі XVI ст., енколпійон, цегла, багато люльок і монет XVI - XVII ст.¹⁵¹.

У перші півтора десятиліття XX ст. продовжено археологічне вивчення

¹⁴⁶ Фотинский О.А. Дорогобуж Волынский. Труды общества исследователей Волыни. Житомир, 1902. Т. 1. - С. 31-91.

¹⁴⁷ Луць В. З листування Ореста Фотинського. *Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть: питання дослідження, збереження та реставрації: Науковий збірник*. Луцьк: Надстиря, 1999. С. 11

¹⁴⁸ Фотинский О.А. Археологическая экскурсия по Дубенскому уезду Киевская Старина. 1900. Т.7. № 12. С. 197-206.

¹⁴⁹ Федорова Л.Д. Київське воєнно-історичне товариство в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України початку 20 ст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. С. 95

¹⁵⁰ Тучемський Михайло (1872-1945) – український релігійно-освітній, громадський діяч, публіцист, краєзнавець. Співорганізатор і 1-й керівник музею князів Острозьких у цьому місті. Член Всеукраїнського православного церковного собору 1917 р.

¹⁵¹ Бірюліна О. Архів братства імені князів Острозьких. *Волинський музей. Історія і сучасність*. Луцьк, 1999. Вип.2. С. 34

краю. Доктор Владислав Олехнович¹⁵², вивчав підкурганні поховання на берегах р. Західний Буг. У 1902 р. на могильнику Х-ХІІ ст. у Новосілках поблизу Володимира він дослідив 58 курганів з тілопокладеннями. Біля кістяків було знайдено поховальний інвентар: залізні ножі, бронзові та срібні сережки волинського типу, перстні, пряжки та посуд. Цікавими виявились поховання в зрубках, які прийнято пов'язувати з київською дружиною¹⁵³.

Вже напередодні Першої світової війни, в 1914 р. було проведено розкопки курганного могильника у с. Климентовичі неподалік від Шепетівки, а матеріали з цих розкопок були опубліковані повністю лише в 1970-ті¹⁵⁴.

Під час воєнних дій Першої світової війни пам'ятки волинської старовини не залишалися поза увагою воюючих сторін. 1915 року, у зв'язку з наступом німецьких військ, значну частину експонатів волинських давньосховищ було евакуйовано до Харкова. Також під час окупації Володимирщини австрійською армією у 1916 р. за спеціальним розпорядженням військової адміністрації було відкопано для огляду руїни «Старої катедрі», які були законсервовані 30 роками раніше¹⁵⁵.

Висновки до 1 розділу. Отже, за неповне століття археологія Волині пройшла шлях від примітивного збиральництва та фіксації пам'яток до їх систематичного наукового вивчення. На цьому шляху можна виділити чотири етапи: 1) від найдавніших часів до польського повстання 1831 р. основним рушієм початків вивчення стародавньої історії краю були представники польського етносу, організовані передусім навколо Кременецького ліцею; 2) період 1832-1873 рр. – характеризується першими спробами професійних археологічних досліджень пам'яток Волині київським археологом Я. Волошинським та систематичним краєзнавчим вивченням міст і сіл; 3) протягом 1874-1898 рр. зусиллями київських вчених, передусім В. Антоновича та К. Мельник, на території Волині широко розгорнулися

¹⁵² Олехнович Владислав (1848-1918) – польський психіатр, антрополог, етнограф, археолог.

¹⁵³ Olechnowicz W. Cmentarzysko w Nowosiłkach, pow. Włodzimierski, gub. Wołyńska. *Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne*. Kraków, 1903. Т. 6. S. 3 – 12.

¹⁵⁴ Терський С. Історія археологічних... С. 46.

¹⁵⁵ Cynkałowski A. *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. Warszawa, 1961. S. 164

професійні археологічні дослідження; 4) на 1896-1917 рр. припадає активна фаза діяльності музею у Городку як першої науково-дослідної установи археологічного профілю у краї.

Проте розпад Російської імперії призвів до глибоких потрясінь, результатом яких стало припинення діяльності усіх музейних установ, за винятком Острозької, практично повністю було втрачено накопичений археологічний матеріал. У радянській Україні залишилися кваліфіковані спеціалісти археологи-волинезнавці: М. Біляшівський, О. Фотинський, К. Мельник та ін., з Києва у Москву виїхав І. Стеллецький.

Початковий етап археологічних досліджень на Волині, незважаючи на відмічену Ю. Крашевським байдужість польської шляхти навіть до власних пам'яток, заклав міцний фундамент для подальшого вивчення краю. Завдяки розвідкам М. Біляшівського по Західному Бугу в 1890-х рр. розпочалося, зокрема, вивчення пам'яток кам'яної доби Полісся.

РОЗДІЛ 2. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У ВОЛИНСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ У 1920-і РОКИ

В 1921 р. територія Волині потрапляє до складу відродженої Польської держави, ставши завершальним етапом кількалітнього хаосу, який принесла на волинські землі Перша світова війна. Результати Великої Війни для одних були позитивними, для інших ні. Зникає Австро-Угорська імперія, натомість на її уламках з'являється ряд незалежних держав: Польща, Чехословаччина, Угорщина, Югославія. На руїнах Російської імперії проголошують самостійність Литва, Латвія і Естонія, не втримаються вільна Білорусь і Українська Народна Республіка зі столицею у Києві.

У результаті цих драматичних подій українська наука втратила цілу плеяду молодих археологів – Володимира Гребеняка, який загинув в галицькій офензиві, Ярослава Пастернака, який емігрував, а також Левка Чикаленка, учня Федора Вовка, дослідника Мізина на Чернігівщині та Городка на Волині.

У міжвоєнний період археологічні дослідження Волині перебувають у тісному зв'язку з науковими осередками Львова, Варшави та Кракова. Леон Козловський, який отримав посаду завідувача кафедри передісторії в університеті Яна Казимира у Львові, готує цілу плеяду молодих вчених археологів, які долучилися до вивчення давнього минулого Волині. Серед них варто згадати: поляків Яна Брика¹⁵⁶, Тадеуша Сулімірського¹⁵⁷, Казимира Журовського¹⁵⁸, Хелену Цехак¹⁵⁹, Ірену Сібек, українців Маркіяна Смішко¹⁶⁰ і Михайла Клапчука¹⁶¹, росіянина Ігора Свешнікова¹⁶² і єврейки Юзефини Фогель.

¹⁵⁶ Брик Ян (1899 – 1940) – польський історик і археолог, бурмистр Кам'янки Струмилової. Жертва Катині.

¹⁵⁷ Сулімірський Тадеуш Юзеф (1898 – 1983) – польський доктор права та філософії, археолог, історик, почесний доктор Ягеллонського університету та ректор Польського університету за кордоном у Лондоні.

¹⁵⁸ Журовський Юзеф Анджей Францішек (1892 – 1936) – археолог, історик мистецтва.

¹⁵⁹ Цехак-Голубович Хелена (1902 – 1979) – польська археологиня. Випускниця Львівського університету Яна Казимира.

¹⁶⁰ Смішко Маркіян-Орест (1900 – 1981) – археолог, доктор історичних наук, дійсний член Наукового товариства імені Шевченка у галузі ранньослов'янської археології.

¹⁶¹ Клапчук Михайло (1920 – 1984) – український етнограф, археолог, геолог, краєзнавець, історик.

¹⁶² Свешніков Ігор (1915 – 1995) – український історик російського походження, археолог, дослідник Берестецької битви 1651 року, доктор історичних наук. Академік Краківської академії наук.

У листопаді 1918 р. відродилася Польська держава, а вже 31 жовтня того ж року Регентська рада – тимчасовий орган виконавчої влади, до призначення польського уряду на території, яка входила до складу Російської імперії – видала указ про охорону пам'яток, який був чинним в першій декаді незалежності. Охорона стосувалася археологічних пам'яток, внаслідок чого виникла потреба у створенні органу, який би виконував ці завдання. На території Республіки Польща, які раніше перебували під владою Пруссії, а після 1871 р. Німецької імперії та під владою Австро-Угорської імперії деякий час діяли інші правові та інституційні рішення¹⁶³.

Протягом усього 1919 року між невеликою групою археологів і спеціалістів у галузі охорони пам'яток велися дискусії з представниками уряду щодо форми майбутнього археологічного охоронного органу, і в 1920 році було утворено Державне об'єднання Консерваторів Доісторичних Пам'яток. (Państwowe Grono Konserwatorów Zabytków Przedhistorycznych – PGKZP), орган відповідальний за охорону археологічних пам'яток на території Другої Речі Посполитої. ПГКЗП підпорядковувався Міністерства віровизнань і народної освіти (МВіНО). Реалізована концепція організації державної охоронної служби стосувалась моделі функціонування подібного органу у Східній Галичині з кінця XIX ст., спочатку у вигляді гуртка, а потім товариства «Коло консерваторів пам'яток старовини Східної Галичини», що об'єднувало у доісторичній секції реставраторів, відповідальних за окремі частини території, підпорядкованої Товариству¹⁶⁴.

У відродженій Польщі було створено два спеціальні управління для виконання консерваційних функцій, окремо для історичних та доісторичних пам'яток. Формальні компетенції консерваторів ПГКЗП стосувалися пам'яток до IX століття нашої ери, але ця хронологічна межа іноді перевищувалася. Молодші пам'ятки вважалися «сучасними» і за ними

¹⁶³ Piotrowska D. Z dziejów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. *Wiadomości Archeologiczne*. Warszawa, 2003. Tom 56. S. 64

¹⁶⁴ Stolpiak B. Rozwoj prahistorii polskiej w okresie 20-lecia międzywojennego. Część I: 1918–1928. Poznań, 1984. S. 53–61.

доглядали реставратори пам'яток мистецтва та культури, тобто пам'яток історії, при воєводських управліннях.

Першим президентом ПГКЗП був Еразм Маєвський¹⁶⁵, видатний і шанований варшавський історик доісторичних часів, віце-президент Володимир Антоневич¹⁶⁶ і секретар Роман Якимович¹⁶⁷. Вони входили до президії – контролюючого органу, а на практиці також керівного органу Об'єднання. Через внутрішні проблеми в країні президіум за рішенням МВіНО від 1924 р. ПГКЗП самостійно керував Р. Якимович. Варто зазначити, що і В. Антоневич, і Р. Якимович розпочали свої дослідження в галузі археології у Львові ще до Першої світової війни. Відповідно до указу Регентської ради, пам'ятки, отримані під час розкопок чи консерваційних робіт, були власністю держави, тому незабаром після створення ПГКЗП було докладено зусиль для створення центрального державного археологічного музею, в якому б концентрувалися матеріали з розкопок, ним став Державний археологічний музей (Państwowy Muzeum Archeologiczny – ПМА). Друкованим органом ПГКЗП стали відновлені з 5 тому «Археологічні відомості» («Wiadomości Archeologiczne»), тим самим продовживши традицію першого польського журналу присвяченому доісторичному періоду, який у 1873 р. почали видавати у Варшаві¹⁶⁸.

Польща була поділена на 8 консерваторських округів, остаточно обсяг яких був встановлений у 1922 році, після укладення Ризького мирного договору, який завершив війну з Радянською Росією та визначив східні кордони країни. Західна Україна була поділена на два округи. V округ – Львівський – з центром окружного управління консерваторів у Львові, включав Львівське, Станіславське та Тарнопільське воєводства, тобто

¹⁶⁵ Маєвський Еразм (1858-1922) – польський археолог, біолог, соціолог, філософ, економіст, етнограф і романіст. Він заклав основи археології в Польщі; він був піонером у галузі охорони археологічних пам'яток у Польщі та творцем «декалогу» археолога.

¹⁶⁶ Антоневич Володимир (1893-1973) – польський археолог вірменського походження, ректор Варшавського університету, член Польської академії наук.

¹⁶⁷ Якимович Роман (1889-1951) – польський археолог, з 1946 професор Університету Миколи Коперника в Торуні; у 1924–1939 рр. редактор «Wiadomości Archeologiczne», організатор і перший директор (1928–1939) Державного археологічного музею у Варшаві.

¹⁶⁸ Abramowicz A. Historia archeologii polskiej: XIX i XX wiek. Warszawa 1991, S. 114–115

території колишньої Східної Галичини, які входили до складу Австро-Угорської монархії. VI округ – Люблінсько-Волинський – з центром у Любліні, включав Люблінське та Волинське воєводства. Територія Волинського Полісся входила до складу VII округу – Полісько-Новогрудського – з центром у Новогрудку і включав територію Поліського і Новогрудського воєводств¹⁶⁹.

Через тяжку хворобу Е. Маєвського фактичним керівництвом ПГКЗП на той час були його заступник В. Антоневич та Р. Якимович. На той час фінансові умови діяльності ПГКЗП були надзвичайно скромними, а штат – обмеженим. За висновками інспекції В. Антоневича, реставратором доісторичних пам'яток у Львівському повіті у 1923 році став Богдан Януш¹⁷⁰.

Обов'язки державних консерваторів окреслив Б.Януш на власному прикладі у Львівському окрузі. Зокрема, вони включали наступні завдання:

До безпосередніх обов'язків консерватора належало:

- охорона і дослідження пам'яток, випадково виявлених під час земляних робіт, фіксація таких знахідок на місці відкриття і їхні рятівні дослідження;

- розвідкові об'їзди повітів з метою фіксації археологічних пам'яток, невідомих науці;

- проведення археологічних розкопок з наукових цілей (однак, відзначалась відсутність коштів для цього);

- інвентаризація отриманих історичних матеріалів та тих, що знаходяться в музеях і колекціях, яка проводиться лише в зимовий період діяльності консерватора;

- популяризація на сторінках преси;

¹⁶⁹ Antoniewicz W. Sprawozdanie z delegacyj na Podole i do Wilna. *Wiadomości Archeologiczne*. Warszawa, 1921. Tom 6. S. 184–193

¹⁷⁰ Януш Богдан (1888-1930) – польський археолог, етнолог, мистецтвознавець, публіцист, консерватор пам'яток старовини у Львівському воєводстві (1921-1930) та редактор журналу «Wiadomości Konserwatorskie».

- листування та ведення офіційних справ, ведення архіву, комплектування матеріалів і літератури пов'язаної з консерваторським округом¹⁷¹.

Волинське воєводство входило до складу VI - Люблінсько-Волинського округу. Консерватором у цьому окрузі, з центром в Любліні, був у 1920 році Михайло Древо¹⁷², уродженець м. Сокаль Львівського воєводства. Мав досить добру професійну підготовку до польових робіт, яку отримав під час навчання в Ягеллонському університеті у Володимира Деметрикевича¹⁷³. З точки зору охорони пам'яток, ситуація у Волинському воєводстві, що після поділів Польщі входило до складу, Російської імперії була значно гіршою, аніж у Східній Галичині¹⁷⁴.

Тут був значно нижчий рівень освіти суспільства (значно вищий рівень неписьменності), а місцевої інтелігенції менше. Ці та інші чинники сприяли серйозній цивілізаційній відсталості Волинського воєводства. У сільській місцевості увагу краєзнавців та археологів, як і в попередні періоди, приваблювали насамперед городища, кургани та дюнні стоянки, що уможлилювали з мінімальними зусиллями зібрати численний археологічний матеріал.

Давні пам'ятки Південної Волині (Малого Полісся) у цей час продуктивно вивчалися львівським археологом Я. Бриком¹⁷⁵, асистентом професора університету Л. Козловського. За фінансової підтримки ордината Володимира Дідушицького, Я. Брикові вдалося продовжити подальші дослідження розпочаті ним в південно-східній Польщі в 1923 р. Територія, яку йому вдалося дослідити влітку 1924 р., включала дюни, що розташовувалися у районі, закритому на схід річкою Іква, Подільською плитою на півдні, на півночі кордон проходив уздовж лінії, що з'єднувала

¹⁷¹ Janusz B. Państwowy Urząd Konserwatorski dla zabytków przedhistorycznych we Lwowie. Lwów, 1924. S. 11-13

¹⁷² Древо Михайло (1887-1964) – польський археолог та історик, консерватор пам'яток.

¹⁷³ Деметрикевич Володимир (1859-1937) – польський археолог, професор Ягеллонського університету. У 1894-1937 роках був директором Археологічного музею в Кракові.

¹⁷⁴ Kostrzewski J. Dzieje polskich badań prehistorycznych. Poznań, 1949. S. 94

¹⁷⁵ Bryk J. Kultury epoki kamiennej na wydmach zachodniej części Południowego Wołynia. Lwów, 1928. 63 s.+ 9 tabl.

Берестечко-Дубно. Це становило приблизно третю частину Дубенського повіту (західна частина), разом з частиною Кременецького повіту (північна частина). Археологом було відкрито у цій місцевості 19 дюн; в тому числі в Гаях-Левятинських (8 гнізд) та в Сапанові (9 гнізд). На підставі знайдених на цих дюнах матеріалів Я. Брик виділив ряд різних культур. Окрім раніше відомих культур, таких як Свідерська (названа автором Chwalibogowicka), Тарденуаська, Кампінська та Надбужанська, автор виділяє дві нові культури: сапановську та волинські культури. Його об'ємні колекції крем'яних знарядь із мезолітичних стоянок Лев'ятин, Гаї Лев'ятинські, Сапанів, Бережці згодом потрапили до Львівського геологічного музею, а пізніше втрачені¹⁷⁶.

Заслуга у проведенні наймасштабніших археологічних розкопок на території Польщі належить подружжю Людвіку та Ірені Савицьким. Окремим великим напрямком у діяльності Л. Савицького була робота, пов'язана з територією «східних кресів». Спочатку вони впливали з обов'язків консерватора доісторичних пам'яток для цих територій яку він обіймав в період з 1922 по 1938 рр. В 1925 р. на сторінках часопису «Ziemia» він опублікував статтю, під назвою «Внесок у пізнання передісторії Полісся»¹⁷⁷. У наступні роки дослідження поступово охоплювали більше питань геології четвертинного періоду, головним чином стратиграфії та седиментологічних процесів лесів і дюн як районів палеолітичного поселення людей¹⁷⁸.

Консерваторами ПГКЗП були спеціалісти різних епох і періодів передісторії. Бувало, що вони іноді діяли за межами свого округу, якщо це впливало з їхніх професійних компетенцій та наукових інтересів, або продовжували дослідження, розпочаті раніше. Таким чином Л. Савицький, державний консерватор доісторичних пам'яток VII Полісько-Новогрудського округу (територія Західної Білорусі) і відповідальний за VIII (Вільнюський)

¹⁷⁶ Bryk J. Osady epoki kamiennej na wydmach Nadbużańskich. *Wiadomości Archeologiczne*. Lwów, 1924. T.IX. S. 58.

¹⁷⁷ Sawicki L. Przyczynki do znajomości prehistorji Polesia. *Ziemia*. Warszawa, 1925. №6-8.

¹⁷⁸ Rühle E. Wspomnienie o profesorze Ludwiku Sawickim (1893-1972). *Rocznik Polskiego. Towarzystwa Geologicznego*. 1973, T. 43, № 4, S. 571

округ, провів дослідження важливої палеолітичної пам'ятки стоянки у с. Городок Рівненського повіту у Волинському воєводстві. Розкопки були розпочаті ним у 1922 р. в якості делегата президії ПГКЗП на відокремлений округ «Східні Креси». Перші дослідження в Городку були проведені тут ще перед Першою світовою війною власником місцевого маєтку бароном Теодором Штейнгелем, про що йшлося в попередньому розділі. З розкопками у Городку був пов'язаний український дослідник Левко Чикаленко, який був учнем Федора Вовка¹⁷⁹. Він брав разом з ним участь у розкопках в Мізині і звітти був направлений на дослідження до Городка. Цінні матеріали з цих досліджень зберігалися в створеному бароном Штейнгелем музеї. У 1915 році експонати з нього були вивезені росіянами, що відступали, на Кавказ і були втрачені під час революції. Після приходу більшовиків до влади Л. Чикаленко перебував з 1920 р. у політичній еміграції в Польщі, а пізніше в Чехословаччині, Франції та Німеччині. У Польщі він активно співпрацював з Л. Савицьким у галузі археології. Під час одного зі своїх візитів Чикаленко вказав своєму польському колезі на Городоцьку стоянку, як місце багатообіцяючих відкриттів. (Додаток А, Б, В) Саме розкопки в Городку та його околицях, які вже вивчалися раніше, стало центром найбільших польських археологічних досліджень на західноукраїнських землях, від палеоліту до середньовіччя. У 1922 р. Л. Савицькому вдалося отримати скромні кошти для дослідження в цій місцевості. Завдяки цьому він зміг розпочати там перші розкопки від імені ПГКЗП. З часом вони охопили кілька стоянок і проводилися з вражаючим розмахом. На той час Городок був великим селом, розташованим у прильодовиковій долині річки Устя, по обидва її береги, за 8 км на захід від повітового міста Рівне. Річка Устя – ліва притока Горині, яка перетинає лесову височину, досягаючи висоти 235 м над рівнем моря. Під навіяним у плейстоцені лесом залягають крейдянні відкладення. Денівеляція в Городку коливається від 20 до 50 м. Завдяки

¹⁷⁹ Вовк Федір (1847-1918) – український антрополог, етнограф, археолог, археограф, музеєзнавець, видавець та літературознавець. український антрополог, етнограф, археолог, археограф, музеєзнавець, видавець та літературознавець.

виключно сприятливим природним умовам цей мікрорегіон привабив первісних людей де вони оселилися в добу палеоліту¹⁸⁰.

Вже у 1922 р. Л. Савицький виділив декілька важливих археологічних пам'яток у Городку та його околицях – крім палеолітичних, також неолітичних та ранньосередньовічних. Криза державних фінансів перервала ці дослідження наступного року¹⁸¹. У 1925 році Савицький розпочав розкопки на стоянці Городок II, але через дуже обмежене фінансування він проводив тут розкопки лише тиждень. Стоянка Городок II являла собою лесовий пагорб, що приховував культурні шари верхнього палеоліту – ориньяку, як їх тоді називав дослідник¹⁸². Сьогодні ці знахідки пов'язані насамперед з липською культурою пізнього палеоліту. Водночас Ірена Шеур-Савицька (1890-1944), дружина Людвіка з 1915 р., виконуючи обов'язки делегата Державного об'єднання консерваторів, дослідила поселення культури шнурової кераміки в урочищі «Кургани» та виявила цікаву ранньосередньовічну пам'ятку на сусідньому полі під назвою «Над Рудником»¹⁸³. (Додаток Г, Д) Делегати, зазвичай пов'язані з певною територією, підтримували діяльність консерваторів, інформуючи їх безпосередньо або через офіс ПГКЗП про знахідки в цій місцевості, проводячи інспекції чи спеціальні рятувальні заходи. Сферу їхньої діяльності добре інформує опублікована доповідь делегата на терен Волинського воєводства Я. Гофмана у співпраці з консерваторами Л. Савицьким та М. Древком¹⁸⁴.

У Польщі 1926-1929 рр. були періодом зростаючих економічних умов із сильним позитивним сальдо платіжного балансу. В археології покращення економічного становища та політичні потрясіння пов'язані з приходом до

¹⁸⁰ Sawicki L. Stanowiska, młodszego paleolitu w Gródku na Wołyniu. *Ziemia*. Warszawa, 1927. R. 12. S. 36–42.

¹⁸¹ Sawicki L. Sprawozdanie Państw. Konserwatora Zabytków Przedhistor. Na województwa: wileńskie, nowogródzkie i poleskie za rok 1923. *Wiadomości Archeologiczne*. Warszawa, 1925. T. 9. Z. 3–4. S. 355.

¹⁸² Sawicki L. Sprawozdanie z działalności... S. 232–233; Sawicki L. Stanowiska młodszego paleolitu... S. 36–42.

¹⁸³ Sawicka I. Nowe odkrycia archeologiczne w Gródku na Wołyniu. *Z otchłani wieków*. Poznań, 1927. R. 2. Z. 4. S. 61–62; Scheur-Sawicka I. Sprawozdanie z badań archeologicznych terenowych przeprowadzonych w 1925 r. *Wiadomości Archeologiczne*. T. 10. Warszawa, 1929. S. 292–293.

¹⁸⁴ Hoffman J. Sprawozdanie z działalności delegata Państwowego Grona Konserwatorów Zabytków Przedhistorycznych na obszar województwa wołyńskiego za lata 1924, 1925 i 1928. *Wiadomości Archeologiczne*. Warszawa, 1935. T. 13. S. 300–304.

влади після травневого перевороту 1926 р. Ю. Пілсудського призвели до збільшення видатків на дослідження. Л. Савицький також отримав їх у сумі 18 тис. злотих. При низькій ціні робочої сили – заробітна плата в цій частині Польщі могла становити 1 злотий на день – це була величезна сума. У Городку розкопки стоянки Городок II тривали з 13 липня по 13 грудня. У листі від 2 вересня до проф. Антона Суйковського (1867-1941), географа з Варшавської школи економіки, міністра МВіНО в кабінеті прем'єр-міністра К. Бартеля (1882-1941), Савицький писав про свої дослідження: на стоянці II були зняті на глибину 9 метрів від поверхні лесові пласти, що містять з десятком додаткових шарів з знахідками Основний культурний шар лежить на 2 метри нижче на площі 700 метрів кв. до розкопок якого вже приступив»¹⁸⁵.

Копаючи далі, на площі 700 м², на глибині 11 м, дослідник знайшов залишки величезного вогнища з багатим на пам'ятки культурним шаром, з кістками мамонта, підвісками з черепашок, гематитовими та шоколадними кременевими виробами зі Свентокшиських гір з території Центральної Польщі. Сенсацією стало відкриття кісток стопи та гомілки людини пізнього плейстоцену, які Савицький вважав пов'язаними з канібалістськими практиками¹⁸⁶. Ця знахідка досі зафіксована в українській археологічній літературі. Як писав Савицький, стоянка Городок II дала «велику кількість кременю та кісток ділювіальних тварин». Крім того, там також були виявлені предмети неолітичної епохи з багатим культурним змістом. Переважали крем'яні відщепи, були численні знаряддя праці з цього матеріалу, кістяні прикраси, уламки кераміки з мотузковим орнаментом, підвіски з раковин, залишки рослин та риб'яча луска.

Була також знайдена частина металевої шпильки, можливо, мідної. Крім того, у Городку I Савицька виявила вісім пам'яток доби неоліту та ранньої бронзи; вона також провела дослідження щодо деяких з них. У цій

¹⁸⁵ Sawicki L. Sprawozdanie Państwowego Konserwatora Zabytkow Przedhist. na Wojewodztwa Wschodnie za 1927 r. *Wiadomości Archeologiczne*. Warszawa, 1935. T. 13. S. 298–299.

¹⁸⁶ Pruchnik J. Wykopalka w Gródku na Wołyniu. *Wołyńskie Wiadomości Techniczne*. Rok 2. Numer 8. Łuck. 1926, S. 10-11; Stanowisko z młodszego paleolitu w Gródku na Wołyniu. *Z otchłani wieków*. Poznań, 1927. R. 2. Z. 1. S. 31–32.

роботі їй допомагали Зофія Подковинська (1884-1975), доцент В. Антоневича з Варшавського університету та його студенти: Яніна Соколовська (1899-1992), по чоловіку Камінська та Олександра Камінський (1903-1978), тоді студент археології. До деяких із цих місць повернувся після війни видатний львівський археолог Ігор Кирилович Сवेशніков.

Я. Соколовська та А. Камінський набули практики розкопок на Волині, також на палеолітичній стоянці, дослідженій Л. Савицьким. Вони оцінили їх дуже високо. Я. Камінська описала їх роками пізніше у своїх мемуарах: «Роботи студентів практикантів у Городку були дуже цікавими та різноманітними. Савицький призначав нас на різні роботи, і оскільки він був дуже вимогливий, іноді змушував перероблювати одне і те ж по кілька разів, наприклад, вимірювання, креслення тощо»¹⁸⁷.

Подібним чином А. Камінський, який провів дитинство в Україні, писав із Городка у листі до матері 22 серпня 1926 р.: «Я й досі почуваюся добре. Робота стає все цікавішою, я хочу вчитися. Я був у Кременці, де зустрівся зі своїм колишнім директором з Умані паном Пекарським. Він тут дуже важлива людина. Він сказав мені закінчити університет, це дасть мені хорошу роботу»¹⁸⁸.

Сенсацією, яка перетнула кордони Польщі, стало виявлення майже повного скелета маленького мамонта в Городку. Слава про розкопки Л. Савицького привернула увагу не лише вітчизняної преси, а також іноземні видання. Їх із захопленням описували в Скандинавії, археологія якої залишалася на високому рівні. Не дивно, що до Городка приїжджало багато гостей, у тому числі зацікавленої розкопками місцевої інтелігенції. Були іноземні гості, серед них фінський археолог Аарне Ейрепя (Aarne Elias Äyräpää) (1887-1971) з Гельсінгфорса, трохи старший за Савицького пізніше відомий як *Europaëus*¹⁸⁹.

¹⁸⁷ Piotrowska D. Z dziejów...S. 70

¹⁸⁸ Ibid.

¹⁸⁹ Stanowisko z młodszego paleolitu... S. 32.

Проф. доктор Біргер Нерман (1888-1971) зі Стокгольма, раніше професор Тартуського університету в Естонії, після відвідин Городка на сторінках шведської газети «Dagens Nyheter» від 17 липня 1929 року захоплювався фінансуванням у Польщі таких масштабних археологічних розкопок із державного бюджету – в порівнянні зі Швецією–, повідомляючи, що Л. Савицький інколи наймав у Городку до 70 робітників за день¹⁹⁰.

У своїх неопублікованих спогадах З. Подковинська про дослідження в Городку писала наступне: «відвідавши Городок, Ейрепя в подальшому підтримував зв'язок з І. та Л. Савицькими, обмінюючись листами та надсилаючи фінські археологічні журнали. У колекції ПМА збереглася листівка від 28 лютого 1927 р. «Про масштаби досліджень у Городку свідчить кількість робітників, які в них брали участь. У цей період, коли я приїхав, працювало близько 100 робітників, а 30 возів забирали землю. За три метри нижче вершини пагорба лежала величезна кількість кісток мамонта, а між ними були розкидані гнізда кременів і сліди оринякських вогнищ»¹⁹¹.

Про вражаючі масштаби розкопок Л. Савицького в Городку повідомляли на різних наукових засіданнях. Наприклад, 12 лютого 1927 р. консерватор Людвік Савицький виступив на засіданні Польського географічного товариства у Львові (Towarzystwo Geograficzne we Lwowie) з рефератом про результати археологічних досліджень на палеолітичній стоянці Городок, що поблизу Рівного (Sprawozdanie z wyników badań paleolitycznych loessowych w Gródku na Wołyniu). У дискусії виступили Ю. Полянський, В. Зих, В. Нехай, А. Ціргоффер¹⁹².

Через місяць, 17 березня 1927 р., Л. Савицький знову виступив з рефератом на тему “Встановлення стосунків четвертинного періоду Північної Азії до четвертинного періоду Європи в світлі преісторії”, який викликав жваву дискусію (виступали знову Ю. Полянський, В. Зих, В. Нехай,

¹⁹⁰ Piotrowska D. Z dziejów... S. 71

¹⁹¹ Ibid

¹⁹² Ситник О., Томенюк О. Юрій Полянський та Стефан Круковський–геологічно-палеолітичний тандем. *Археологічні дослідження Львівського університету*. 2010. Вип. 13. С. 15.

А. Ціргоффер і проф. Е. Ромер)¹⁹³. Відомо, що Юрій Полянський в цей час підтримував тісні зв'язки зі Стефаном Круковським, який дуже критично ставився до археологічних робіт Людвіка Савицького. Ця позиція С. Круковського у якійсь мірі передалася і Ю. Полянському, який також критично виступив на цьому засіданні, а пізніше написав негативну рецензію на роботи Л. Савицького¹⁹⁴. Припускають, що С. Круковський наštтовхнув Ю. Полянського на написання цієї рецензії. Серед дискусій, які були викликані розкопками в Городку, варто відзначити полеміку на сторінках «Wiadomości Archeologiczne» на той час, ще українського вчителя географії та історії Львівської академічної гімназії Юрія Полянського¹⁹⁵, компетентного плейстоценового геолога та географа, тісно пов'язаного з природничим музеєм НТШ у Львові, а також з цілим рядом польських наукових установ, зокрема з Польським геологічним інститутом у Варшаві та ПМА. Ю. Полянський тісно співпрацював із С. Круковським¹⁹⁶, видатним дослідником палеоліту, зберігачем ПМА, а пізніше головним опонентом Л. Савицького. Введений Круковським у царину кременезнавства, він вважав його своїм учителем. Саме С. Круковський піддав суворій критиці розкопки у Городку та помилки в поглядах Л. Савицького з приводу стоянки в Городку.

В ході розкопок було зібрано величезну кількість матеріалу, виготовлено детальну графічну документацію, що складається з численних масштабних замальовок перерізів нашарувань. Більшість матеріалів і документації з досліджень у Городку було втрачено у Варшаві під час Другої світової війни; деякі з них збереглися і зберігаються в колекції ПМА. Разом з тим, на превеликий жаль не було опубліковано якогось більш-менш широкого дослідження за результатами археологічних розкопок в Городку.

¹⁹³ Там само.

¹⁹⁴ Polański J. Lessy warstwowe w świetle archeologicznych badań Ludwika Sawickiego. *Nadbitka z Wiadomości Archeologicznych*. Warszawa, 1928. T. 10. S. 1–12.

¹⁹⁵ Полянський Юрій (1892-1975) – український геолог, географ і археолог. Старшина УГА, перший крайовий комендант УВО. Червень-вересень 1941 р. бургомістр Львова.

¹⁹⁶ Круковський Стефан (1890-1982) – один із найзнаменитіших польських археологів ХХ століття, дослідник кам'яного віку. Професор (1956). Самоучка.

Маємо лише короткі відомості в часописі «Ziemia» за 1927 і 1932 рр¹⁹⁷. та у «Rocznik Wołyński» (1934)¹⁹⁸.

Варто навести оцінку їх значення для розвитку палеолітичних досліджень і суміжних дисциплін, які були сформульовані на початку 1932 р. Л. Савицьким у листі на адресу відділу наук МВіНО :

«1. Дослідження в Городку дали можливість створити новий, досі невідомий метод дослідження в області палеолітичних лесових стоянок.

2. Вони показали, що культурний шар цих пам'яток є залишковим у вторинному відкладенні. Як наслідок, актуальною стала проблема дослідження характеру відкладень культурного шару лесових пам'яток і методи перевірки цих шарів.

3. Вперше в Польщі вони поставили дві дуже важливі робочі проблеми: а) існування в Польщі двох рівнів молодшого лесу та б) делювіальних відкладів соліфлюкційного походження.

4. Вони внесли значний внесок у спростування існуючих поглядів на хронологію культурних епох верхнього палеоліту та стратиграфію відповідних делювіальних відкладів.

5. У них наведено дуже важливі факти у галузі геології четвертинного періоду та палеографії Волині, у цьому відношенні значною мірою недостатньо досліджених.

До них також хотів би додати, що в результаті досліджень, проведених дотепер у Городку, було отримано дуже багато матеріалу, остеологічного кременевого та іншого, лише з точки зору їх наукової цінності, оскільки вони походять із планових археологічних досліджень. Їхню наукову цінність висловив проф. д-р Й. Левінський і проф. д-р Едвард Лот у листах, адресованих мені на 24 травня 1927 р. і далі 7 червня 1927 року (...)»¹⁹⁹.

Крім дослідження палеолітичної стоянки, у Городку консерваційна служба Другої Речі Посполитої також провела дуже важливі розкопки

¹⁹⁷ Sawicki L. Szatki człowieka paleolitycznego. *Ziemia*. R. XII. № 4. Warszawa, 1927.; Sawicki L. Z przedhistorji Wojewodstwa Wołyńskiego. *Ziemia*. Warszawa, 1932. № 4-5.

¹⁹⁸ Sawicki L. Z zagodnien przedhistorji deluwialnej Wołynia. *Rocznik Wołyński*. T. 3. Równe, 1934. S. 1-7.

¹⁹⁹ Piotrowska D. Z dziejów... S. 73-74.

комплексу ранньосередньовічних пам'яток. Вони були здійснені в 1926-1927 рр. внаслідок втручання І. Савицької в ПГКЗП, консерватор М. Древка за сприяння делегата ПМА Я. Гофмана, професора гімназії м. Рівне. Розкопки М. Древка були меншими, ніж у Л. Савицького, але результати також були вражаючими. Вперше було проведено масштабне дослідження слов'янського поселенського комплексу на території Речі Посполитої. Цей комплекс, відкритий І. Савицькою на стоянці «Над Рудником», включав поселення та курганний могильник. Археологічними розкопками виявлено залишки житлових будівель та виробничих майстерень, в т.ч. пов'язаних з виплавкою заліза. Поселення датується VI початком XI ст. На курганному могильнику, поряд з поселенням, датованого початком XI ст., було досліджено 14 курганів, в яких було поховано від 1 до 6 померлих. Через важливість цього поселення пізнього неоліту та раннього середньовіччя його фрагмент площею 2,5 га було викуплено у 1935 році та перетворено на археологічний заповідник під опікою ПМА. Матеріали з досліджень М. Древка підготувала після війни док. Христина Мусянович (1908-1998) з ПМА. Польська дослідниця вважала цей поселенський комплекс типовим для ранньосередньовічного слов'янського заселення лесових районів Волині²⁰⁰. Х. Мусянович з цього приводу звернула увагу на те, що дослідження М. Древка були невідомі повоєнним українським археологам, незважаючи на їх велике значення в історії археологічних досліджень на Волині²⁰¹.

Під час роботи з результатами розкопок М. Древка детально ознайомився видатний історик села та соціально-економічної історії, професор Університету Ян-Францішек Буяк (1875-1953). На початку вересня 1927 р. (можливо, наприкінці серпня) Ф. Буяк побував на місці розкопок 7 годин. Його інтерес до ранньосередньовічного комплексу слов'янських поселень з Городка, що датувався XI-XII століттями був зумовлений тим, що це було перше і єдине подібне дослідження в Польщі, про що в короткій

²⁰⁰ Musianowicz K. Zespół osadniczy z Gorodka obwód Rowieński (USRR) w świetle wczesnośredniowiecznego osadnictwa Wołynia. *Wiadomości Archeologiczne*. Warszawa, 1979. T. 44. Z. 2. S. 168–205.

²⁰¹ Ibid. S. 169-170.

статті відзначили найбільш відомий інформаційно-політичний часопис, «Ilustrowany Kurier Codzienny»²⁰².

Завдяки постійному інтересу до передісторії та геології четвертинного періоду Л. Савицький вважався видатним знавцем цих питань, і в 1926 р. йому запропонували організувати дослідження на Поліссі. Це стало результатом постанови Сейму 1927 р. та зобов'язань держави підготувати проект меліорації Полісся, в якому на першому місці стояли дослідження геологічної будови. З залученням значних фінансових ресурсів було організовано Бюро з меліорації Полісся. Завдяки сприянню Бюро археологи отримали можливість цілеспрямовано вивчати пам'ятки і цього регіону. Тут деякий час працювала І. Савицька (1890-1944), яка активно публікувала результати досліджень²⁰³. У 1927 р. подружжя Савицьких разом з професором геології Познанського університету Станіславом Павловським здійснили кількатижневу подорож і обстежили значні ділянки Полісся вздовж берегів Горині від Городка до Дубровиці, по Прип'яті та Стоходу, подолавши 1200 км та виявивши при цьому численні пам'ятки (ранньосередньовічні поселення та городища, курганні групи тощо). Польському геологу Едварду Рюле було доручено підготовку картографічних проєкцій для геологічних фотографій, а також виконання великої кількості топографічних карт Полісся різного масштабу для потреб Військового інституту географічного (Wojskowy Instytut Geograficzny). Підсумки вищезгаданої розвідки були викладені в досить розлогій статті під заголовком «Погляд на делювій і проблема болотистого Полісся», надрукованій у 1928 р. в часописі «Inżynieria Rolna». Вже через рік, на жаль, без участі Л. Савицького було проведено найбільше в Польщі в міжвоєнний період дослідження четвертинного періоду, яке протягом кількох років

²⁰² Wykopaliska archeologiczne na Wołyniu są jedynymi w Polsce. *Ilustrowany Kurier Codzienny*. Krakow, 10 września 1927 r., R. 18 Nr 249. S. 5.

²⁰³ Sawicka I. Sprawozdanie z badań archeologicznych wykonanych w lecie 1925 r. na Wołyniu. *Przegląd archeologiczny*. T. 3. 1923-1927. S. 203-209; Sawicka I. Badania archeologiczne na Polesiu. *Z otchłaniu wieków*. R. n. 1927. Z. 1. S. 60-61; Sawicka I. Pozostałości siedziby "łużyckiej" na stanowisku wydmowem pod wsią Holowno (pow. Lubomelski). *Księga pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy urodzin prof. W. Demetrykiewicza*. Poznań, 1930. S. 225-240.

проводили декілька дослідницьких груп. Про зацікавленість проблемою осушення на Поліссі свідчить низка доповідей з дискусій, проведених за участю Л. Савицького в 1927 р., опублікованих у згаданому журналі «Inżynieria Rolna». Наслідком експедиції по території Полісся Л. Савицьким стало й те, що ним було зроблено перші кроки щодо встановлення методу та форм організації досліджень у специфічних умовах болотистої рівнини Полісся. На жаль, детальний звіт про цю поїздку, як і більшість тогочасних робіт, що велися на Волині, опублікованим не був²⁰⁴.

Окрім масштабних планових розкопок, проведених археологами-консерваторами з Державного грона, було багато випадкових знахідок по всій країні, а також на Західній Україні. Так, у 1925 році під час будівництва філії Польського банку в Луцьку була зроблена сенсаційна знахідка мурованої, склепінчастої могили з похованням людини (ймовірно, вершника) та коня XVII ст. (Додаток Е) Цю знахідку В. Антоневиц намагався придбати для Музею ім Є. Маєвського, другий (поруч з ПМА) археологічний музей у Варшаві. У листі до воєводи в Луцьку він писав: «... Наважуся надіслати листа з цього приводу до ясно вельможного пана Воєводи, сподіваючись, що Його Величність пан Воєвода люб'язно повідомить нам про долю скелетів та речей, знайдених у згаданій могилі. Якби можна було отримати його для Археологічного музею Варшавського Наукового Товариства, це було б неодмінно бажано..»²⁰⁵.

Значно меншим внеском відзначається робота по дослідженню археологічних пам'яток Волині професора, посла Сейму Якуба. Гоффман (1898-1964), який у міжвоєнний період постійно проживав у Рівному. У 1923-1928 рр. як співробітник ПГКЗП він провів невеликі розкопки та розвідки городищ княжої доби: у с. Новомильськ (княжий Мильськ), Розваж, а також у лісі «Городище» на р. Липі поблизу с. Холонева, а згодом у 1930 р. поблизу с. Стадники коло Острога він розкопав поховання, у якому було знайдено глиняний посуд, мідні скроневі кільця, сережки, підвіски, що належали до

²⁰⁴ Rühle E. Wspomnienie o profesorze... S. 574

²⁰⁵ Piotrowska D. Z dziejów... S. 76

стжижовської культури²⁰⁶.

Набагато більше пам'яток все ж таки втрачалося під час будівельних робіт, які активно проводилися на зруйнованій Першою світовою війною Волині, так і не дочекавшись своїх дослідників. Це добре бачимо на прикладі зведення залізничної лінії на відрізку Стоянів-Луцьк. Лінія сполучала центр Волинського воєводства, яким був Луцьк та – містечко Стоянів на Львівщині (сьогодні це село в Радехівському районі Львівської області). Будівельні роботи в міжвоєнний період велись з 1925 до 1928 року. Будівництво колії на цій гілці було розпочате в роки Першої світової війни. Від Луцька гілку зводили російські солдати, а від Стоянова – австрійці. В 1919 році роботи перервалися через війну між Польщею та Росією²⁰⁷.

Прокладання колії було відновлено аж через шість років у 1925 році. Головним завданням було сполучити два воєводські центри Львів та Луцьк. В ході будівництва залізничним полотном було перетято декілька городищ княжої доби та безліч неукріплених поселень різного часу. В червні 1928 році під час будівельних робіт на глибині 1,5 м біля села Борочичі Горохівського повіту Волинського воєводства робітники натрапили в землі на дорогоцінний скарб, який увійде в історію як Борочицький (Додаток Ж). Завдяки професійним діям львівської поліції вдалося частково врятувати його для науки. Він містив близько 20 кг римських динаріїв з II—III ст. н. е., срібний посуд і золотий медальйон імператора Іовіана (363-364 рр. н. е.), викарбуваний в Константинополі, який вважався найціннішим нумізматичним предметом Польщі античного періоду. Скарб частково було передано у ПМА (Варшава), а частково до львівських музеїв, зокрема музей НТШ закупив 362 монети, декілька монет потрапило в Український Національний музей²⁰⁸. У 1939 р. після окупації Варшави німецькими військами він був вивезений з ПМА разом з усім скарбом до III Рейху²⁰⁹, а

²⁰⁶ Терський С. Історія археологічних... С. 56

²⁰⁷ Там само. С. 56

²⁰⁸ Пастернак Я. Нововідкриті римські пам'ятки в Галичині і Волині. *Записки НТШ*. Т. 151. Львів, 1931. С. 1-17.

²⁰⁹ Piotrowska D. *Z dziejów...* S. 80-81

після повернення до збірки ПМА медальйон залишився в одному з музеїв Німеччини²¹⁰.

В цій ситуації позитивним є те, що матеріали пов'язані з скарбом були опубліковані. Першою публікацією скарбу була брошура д-ра Юзефа Піотровського, консерватора пам'яток культури і мистецтва у Львові²¹¹. До сьогодні культурно-хронологічній інтерпретації скарбу присвячено цілий ряд досліджень²¹².

Отже, підписання Ризького мирного договору між Польщею і Радянськими Росією та Україною призвели до включення більшої частини колишньої Волинської губернії до складу відродженої Польщі. Сприятливі умови в країні дозволили провести цілий ряд археологічних розкопок польськими дослідниками та отримати досить хороші результати.

Висновок до 2 розділу.

Важливе становище, яке займала Волинь у давні періоди своєї історії, спонукали багатьох вчених до ретельнішого вивчення місцевих археологічних пам'яток різних періодів. У другій половині 1920-х рр. зацікавилися Волинню львівські, краківські та варшавські археологи. Публікувалася передусім ефектна інформація про знахідки різночасових скарбів, які передавалися на зберігання у музеї Львова, Кракова та Варшави. Тут вже з початку 1920-х рр. регулярно проводилися обстеження пам'яток археології, переважно тих про, які було відомо раніше. Разом з тим проводилися експедиції з метою виявлення нових археологічних пам'яток.

Певні труднощі з вивченням археологічних пам'яток Волині у досліджуваний період були пов'язані з відсутністю фахових кадрів. Основними науковими центрами, де зосереджувалися кваліфіковані кадри археологів та потрапляли на збереження у державні установи археологічні знахідки з території Волині, традиційно залишались Варшава, Краків та Львів.

²¹⁰ Ibid. S. 82.

²¹¹ Piotrowski J. Skarb boroczyski powiat Horochów na Wołyniu. Lwów. 1929. 36 s.

²¹² Mitkova-Szubert K. Zawartość, losy i próba interpretacji skarbu rzymskiego z Boroczyc na Wołyniu. *Wiadomości Numizmatyczne*. Warszawa, 1999. R. 43. Z. 1–2. S. 137–152.

Цим визначалася провідна роль археологів з-поза меж Волині у вивченні археологічних пам'яток краю. В археологічній пресі відзначалося, що Волинь є однією з найменш вивчених в археологічному відношенні регіонів держави.

Охорона і дослідження археологічних пам'яток на Волині ускладнювалася і тим, що територією Волині проходив східний кордон держави, що додавало певних труднощів для дослідників.

РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ЇХ УЗАГАЛЬНЕННЯ У 1930-і РОКИ

Початок 1930-х років позначився складним економічним становищем в міжвоєнній Польщі, що звичайно не могло не відобразитися на фінансуванні науки, в тому числі і археології. Цілком зрозуміло, що вже не йшлося про державне фінансування археологічних розкопок. Тим не менше, в цей період археологічні дослідження Волині не припиняються.

Основними науковими центрами, де зосереджувалися кваліфіковані кадри археологів та потрапляли на збереження у державні установи археологічні знахідки з території Волині, традиційно залишалися Варшава, Краків та Львів. Археологи, з цих міст у другій половині 1920-х рр. зацікавилися Волинню. Їхні публікації стосувалися передусім сенсаційної інформації, перш за все про знахідки різночасових скарбів та давньої зброї, які передавалися на зберігання у музеї Львова, Кракова та Варшави і тим самим вони отримували до них доступ для подальшого наукового опрацювання.

Прагнули не відставати від ПМА у Варшаві також представники інших наукових осередків. Увага, яку у Львові до Першої світової війни приділяли волинському культурному життю і місцевим старожитностям, переросла в активну зацікавленість археологією Волині та Полісся. В першу чергу українськими ученими, об'єднані Науковим Товариством ім. Т. Шевченка у Львові²¹³. Так, в 1930-1933 рр. археолог зі Львова Юрій Полянський, беручи участь у роботах Бюро з меліорації Полісся, відкрив багато поселень кам'яної та бронзової доби²¹⁴.

Матеріали з понад десятка місцезнаходжень Свідерської культури відкритих українськими ученими на Волині (Старосілля, Вижва, Кречів, Сереховичі, Смідин, Піски Річицькі, Галина Воля та інші) та пізньопалеолітичних стоянок біля сіл Невір, Стара Гута та ін., поповнювали

²¹³ Пастернак Я. Полісся в старовині. Літературно-науковий вісник "Нового часу". 1938. 14 березня.

²¹⁴ Sulimirski T. Sprawozdanie z działalności Lwowskiego ośrodka prehistorycznego. Z Otchłani Wieków. R. X. 1935. Z. 2. S. 26.

колекції музеїв Львова та Варшави. Знахідки з волинських пам'яток посідали вагоме місце серед експонатів музею НТШ у Львові²¹⁵. Їх дарували, зокрема, Іван Ковальчук та Олексій Польовий, Павло Рудницький²¹⁶.

Перешкодою у ширшому залученню до вивчення волинських старожитностей українськими галицькими ученими з недержавних установ Львова наприкінці 1920 – 1930-х років став т. зв. «Сокальський кордон», умовний термін для позначення адміністративної межі між Галичиною й українськими північно-західними землями (Волинню і Холмщиною). Особливу роль у зміцненні «Сокальського кордону» відіграв Генрик Юзевський, волинський воєвода у 1928 – 1929 та 1930 – 1938 рр. спрямована на ліквідацію на Волині усіх українських культурних організацій, що були пов'язані з галицьким проводом та підтримуванням локальних українських осередків²¹⁷.

Але вихід із цієї ситуації було знайдено, коли на чолі новоствореного на кошти митрополита Андрея Шептицького Архіву історії унії (першого і єдиного у Львові міжвоєнного періоду архівного закладу) у 1928-1932 рр. став професор Іван Шендрик, колишній діяч еміграційного уряду УНР, родом з с. Ярова на Київщині. На нього не поширювалися згадані обмеження, оскільки він належав до групи поміркованих українських діячів, які виявляли готовність співпрацювати з польською владою як колишні прибічники уряду С. Петлюри, що поділяли основні ідеї Варшавської угоди 1920 р.²¹⁸.

Використовуючи свої зв'язки з провідниками польсько-українського замирення на Волині, послами сейму й сенаторами, що утворювали Волинське українське об'єднання, І. Шендрик здійснював регулярні поїздки по Волині з метою організації співробітництва української інтелігенції краю з

²¹⁵ Пастернак Я. Нові археологічні набутки музею наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові за час від 1933-1936. *Записки НТШ*. Львів, 1937. Т. 154. С. 241-261.

²¹⁶ Кушнір В. Збірка Львівського музею Наукового товариства ім. Т. Шевченка у 1920-1939 рр.: структура і розвиток. *Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник*. Вип. 3. Луцьк, 2004. С. 198-201.

²¹⁷ Давидюк Р. Проблема толерантного співіснування етносів у другій Речі Посполитій (30-ті роки ХХ століття). *Народознавчі зошити*. 2007. № 3. С. 430

²¹⁸ Там само. С. 429.

єдиними у міжвоєнній Польщі українськими науковими установами у Львові²¹⁹. Через І. Шендрика, з львівськими установами під опікою митрополита А. Шептицького, співпрацювали такі волинські науковці, як Борис Ольхівський²²⁰ та Олександр Цинкаловський²²¹. Активно відгукнувся на пропозицію збору матеріалів для українських наукових установ Львова також славетний графік-екслібрис Ніл Хасевич²²². Можливо, за його сприяння Л. Чикаленко отримав інформацію про пам'ятки з околиць Дюксина, в результаті чого у колекцію музею НТШ потрапили археологічні знахідки із сусіднього с. Чудви²²³.

Помітною особистістю серед археологів Волині старшого покоління був Йосип Новицький (1876-1964), вихованець і дійсний член Московського археологічного інституту, де він був учнем Н.П. Кондакова, знавець 14 мов, учасник наукових експедицій в Англії, Єгипті, Палестині. У березні 1917 р. Й. Новицький очолив Острозький музей, перебудував його роботу на наукових засадах²²⁴. Його наукові інтереси зосереджувались переважно на пам'ятках Острога та околиці. Старожили міста згадують, що з допомогою старших учнів гімназії Йосип Новицький розкопав три слов'янські кургани в районі Городища в Острозі, декілька курганів у селі Кургани, а також проводив розкопки підземних ходів Острога між костелом та собором (вул. Академічна), біля Татарської башти. Недалеко від Миколаївської каплиці виявив залишки контрфорсів, що підпирали фортечний мур XVI століття, який оточував Пригородок. Шукав він також підземні ходи і на Замковій горі, і в селі Межирічі²²⁵.

За даними інвентаризації експонатів у червні 1919 р. в Острозькому

²¹⁹ Луць В. Митрополит Андрей Шептицький та дослідження і колекціонування волинських старожитностей. *Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації: Матеріали V наукової конференції по волинському іконопису, м. Луцьк, 27-28 серпня 1998 р.* Луцьк: Надстиря, 1998. С. 38.

²²⁰ Ольхівський Борис (1908–1944) – український есеїст, журналіст.

²²¹ Цинкаловський Олександр Миколайович (1898 – 1983) – український історик, музеолог, археолог, етнограф, дослідник Волині.

²²² Хасевич Ніл (1905-1952) – український художник, графік, активний громадський і політичний діяч, член ОУН і УГВР.

²²³ Терський С. Історія археологічних... С. 62.

²²⁴ Бондарчук Я. Йосип Новицький (1876-1964). *Острозький краєзнавчий збірник*. Випуск 6. Острого: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2013. С. 6.

²²⁵ Там само. С. 8.

історичному музеї нараховувалось 468 археологічних предметів, 1007 архівних, 526 історичних, 67 художніх, 183 предмети культу, 2549 нумізматичних, 1427 природно-історичних²²⁶.

Значною мірою археологічні дослідження проводилися силами місцевих краєзнавців. Особливу роль при цьому відігравав Якуб Гоффман. У 1931 р. учений обстежив городище Святої Трійці біля Стіжка (княжий Данилів) та розкопав слов'янський курган на могильнику у с. Забороль поблизу Рівного. У 1933 р. він досліджував курган XI ст. у лісі біля с. Бичаль, а в 1935 р. проводив рятивні розкопки підплитових поховань у Пересопниці. Професор Я. Гоффман був непересічною і водночас популярною постаттю на Волині, а особливо в Рівному. Тому не випадковим стало його обрання віце-головою створеного 3 березня 1936 р. Товариства друзів Державного археологічного музею у Варшаві. Саме завдяки його старанням, до цього музею потрапляли найцінніші знахідки з території Волині (шолом із Мокрого, скарб срібних прикрас XI ст. із Козлина, частина Борочицького скарбу тощо). Інформацію про виявлені пам'ятки Я. Гоффман отримував завдяки посаді голови крайового комітету Спілки вчителів польських загальноосвітніх шкіл. У такий спосіб чимало пам'яток археології, випадково виявлених місцевими жителями, завдяки добре організованій роз'яснювальній роботі ставали відомими науковцям²²⁷.

Щоправда, нерідко окремі знахідки концентрувались у приватних колекціонерів. Так, у збірці володимирського священника М. Широцького зберігалися великі фрагменти тиньку з фресками, що походили із “Старої катедри”, бронзові енкалпіони та кам'яні і рогові іконки тощо²²⁸. Великою колекцією археологічних знахідок з околиць Шумська володів місцевий вчитель та діяч “Просвіти” Віктор Данилович²²⁹. Деякі з власників земельних маєтків за традицією з попередніх часів намагалися самостійно проводити

²²⁶ Атаманенко В. Наукова та музейницька діяльність И.В. Новицького. Волинська книга: історія, дослідження, колекціонування: Наук. зб. Острог, 2005. Вип. 1. С. 16.

²²⁷ Stowarzyszenie Przyjaciół Państwowego Muzeum Archeologicznego. Z Otchłani Wieków. 1936. T. 11. Z. 4-5. S. 68.

²²⁸ Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. Warszawa, 1961. S. 169

²²⁹ Ibid, S. 160, 163, 188.

археологічні розкопки. Так, В. Верещинський, власник хутора Лідавка (тепер с. Пашуки) у Рівненському повіті у 1934 р. розкопав в одному з восьми давньоукраїнських курганів три шиферні пряслиця (крейдяні "намистини") та залізний меч. Знахідки потрапили до Археологічного музею у Кракові і лише в 2000-х дочекались публікації. Тоді ж в околицях Людвиполя над Случчю харцерський загін виявив поховання з крем'яними знаряддями. Про окремі самовільні розкопки краківським музейникам ставало відомо лише принагідно. Так, 1933 р. якийсь селянин розкопав два кургани княжої доби поблизу с. Миляновичі²³⁰.

Як уже наголошувалося вище, однією з проблем у вивченні археологічних пам'яток Волині стала відсутність фахових кадрів. Проте, вже з другої половини 1930-х років з'являється ціла плеяда молодих випускників-археологів, які з ентузіазмом взялися досліджувати археологічні пам'ятки краю. Проте брак фінансування, накладав свій відбиток на масштаби тих робіт і як наслідок, Волинь і далі залишалася однією з найменш вивчених в археологічному відношенні регіонів держави

Важливе становище, яке займала Волинь у давні періоди своєї історії, спонукали багатьох вчених до ретельнішого вивчення місцевих археологічних пам'яток різних періодів. Так, протягом 1929 р. невеликі роботи з обстеження волинських городищ вздовж давнього транзитного шляху з Києва у Західну Європу проводив Роман Якимович. З цього часу він регулярно працював на Волині, консультуючи воєводський музей та обстежуючи городища, а у 1932 р. ним розкопано два кургани в ур. «Церковщина» поряд з Листвинським городищем. Згодом об'єктом зацікавлень Р. Якимовича стали городища вздовж Прип'ятського торгового шляху, наприклад, у 1938 р. ним обстежено городище в Залужжі²³¹. Визначні знахідки середньовічної дерев'яної забудови зроблено ученим внаслідок масштабних розкопок у сусідньому Давид-Городку.

²³⁰ Парчевський М. Ранньослов'янські знахідки із с. Миляновичі на Західній Волині. *Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е.* Київ-Львів: РАС, 1999. С. 188.

²³¹ Rauhut L. Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie // *Materiały wczesnośredniowieczne.* 1960. T.5. S. 256.

Музей у Луцьку було відкрито 16 червня 1929 р. Серед засновників і працівників музею варто згадати Олександра Прусевича²³², Казимира Пшемиського²³³ та Зигмунта Леського²³⁴. Останній обіймав посаду керівника відділу археології Волинського музею з 1929 по 1938 рр.

Офіційна назва новоутвореного закладу – Волинський музей. Він належав до категорії регіональних музеїв. Завдання такого типу музеїв полягало у нагромадженні старожитностей з історії та здобутків культури, збереженні збірок згідно наукових засад, науковій праці, виставленні музейних експонатів на огляд громадськості, навчанні відвідувачів і на цій підставі пробудження зацікавленості скарбами культури і природи та вихованні естетичного смаку. Засобами для реалізації мети і завдань вважалися встановлення організація демонстрації експонатів, утримання їх в належному стані (інвентаризація, каталогізація тощо), популяризація музейних зібрань через видання друкованих праць, лекції, виставки матеріалів тощо. З 1935 р. Волинський музей було передано у підпорядкування Волинському товариству приятелів наук. Ця подія мала важливе значення для подальшого розвитку музею²³⁵.

Серед польських установ 1930-х років, що діяли на території Волинського воєводства і зробили вагомий внесок у вивчення історії та культури краю Товариство приятелів наук вирізнялось добре організованою науковою діяльністю. Створена у січні 1935 р., ця громадська організація з'явилася завдяки зусиллям відомого польського історика, керівника Спілки польських вчителів Волинського округу Я. Гофмана та волинського віце-воєводи Ю. Слешинського. З підпорядкуванням Товариству Волинський музей зайнявся серйозними науковими дослідженнями, в першу чергу археологічними, етнографічними, природничими.

²³² Прусевич Олександр (1878-1944) – історик, етнограф та музеєзнавець, дослідник природи та історії Поділля та Волині.

²³³ Пшемиський Казимир (1882–1941?) – польський палеонтолог, археолог, краєзнавець, педагог. Дослідник Волині періоду XII–XIII століть.

²³⁴ Леський Зигмунт (1896-19) – археолог, перший керівник відділу археології Волинського музею

²³⁵ Ковальчук С. Польський період історії Волинського краєзнавчого музею (1929–1939 роки). Праці Центру пам'яткознавства. Вип. 25, Київ, 2014. С. 113-114

Це певною мірою пожвавило археологічні дослідження краю, а після прибуття в 1936 р. з Кракова на Волинь на посаду кустоша (хранитель фонду) музею, на той час вже досвідченого археолога Яна Фітцке²³⁶, вивело їх на якісно новий рівень. Про цю подію спеціально повідомив своїх читачів популярний археологічний часопис «Z Otchłani Wieków»²³⁷. Ось як відгукнулася на його переїзд у Луцьк місцева преса: «Музей отримав фахового керівника», «...відбулась ґрунтовна реорганізація виставкової діяльності, облаштовано археологічну лабораторію, де проводиться консервація зброї та інших металевих предметів, здійснено реконструкцію кахлів та інших предметів»²³⁸.

Влаштувавшись на роботу 1 серпня 1936 р., вже у вересні Я. Фітцке провів свої перші польові роботи в с. Коршів. Пам'ятка розташовувалася в місцевості де З. Леський володів маєтком. Саме він виявивши інтерес до археологічних пам'яток, дослідив околиці та занотував свої спостереження. На їх основі він підготував статтю про попередні пошуки на городищі Коршові та опублікував у ній матеріали, випадково виявлені під час польових робіт у 1922, 1926 та 1927 рр. Пізніше, усі зібрані артефакти він подарував до новоутвореного Волинського музею. В 1934 р. Олександра Карпінська з Познані провела дослідження на городищі в Коршові разом із нею працював З. Леський для якого це були перші серйозні розкопки. Саме з розкопок у Коршеві, розпочинається волинський період Яна Фітцке. 15-20 вересня 1936 р. Я. Фітцке разом з З. Леським завершують розкопки розпочаті О. Карпінською у Коршеві. Зокрема тут ними було виявлено кілька ранньоісторичних землянок на городищі та одну на полі Яна Гринюка. На жаль, результати досліджень поселення в Коршові 1934 та 1936 р. не були опубліковані²³⁹.

²³⁶ Фітцке Ян (1909-1940) – польський історик, археолог, організатор музейної справи у місті Луцьку та на Волині.

²³⁷ Z Otchłani Wieków. 1936, S. 119

²³⁸ Nieć J. Prace naukowo-badawcze Wołyńskiego Tow-wa Przyjaciół nauk w r. 1936. Znicz. № 1 -2. Łuck, 1937. S. 10-11.

²³⁹ Kuśnierz J. Zygmunt Leski (1896-1965), archeolog z Muzeum Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Łucku – szkic biograficzny. URL: <https://muzeum-zamojskie.pl/wp-pdf/zl2.pdf> (дата звернення 28.08.2021)

У другій половині вересня 1936 року Я. Фіцке провів огляд курганного могильника в Городку біля Коршова. Два кургани в цьому місці виявила О. Карпінська у 1934 р. під час вищезгаданих розкопок у Коршові. Ян Фіцке, розпочавши роботу в Городку в 1936 році, виявив, що більший курган був серйозно пошкоджений (протягом двох років після його відкриття) під час аматорських розкопок Анатолія Беляєва. Крім розкопок, луцькі археологи активно вивчали територію, з метою виявлення нових пам'яток. Так, 12 вересня 1936 р. Я. Фіцке разом із З. Леським у селі Вишкові пов. Луцьк обстежили поля між дорогою на Жидичин та рукавом річки Стир. На території завдовжки близько 1 км було зібрано кераміку неоліту та раннього середньовіччя, а на полях Макутра та Навроцьких виявлено сліди землянок вищезгаданих часів²⁴⁰.

2-8 жовтня 1936 р. Я. Фіцке з З. Леським проводили дослідження у Валентинові де було виявлено 10 землянок. Під керівництвом Я. Фіцке у Старому місті Луцька розпочалися найширокомасштабніші рятівні археологічні розкопки на місцях новобудов²⁴¹. Окрім рятівних розкопок на території Старого міста, роботи велися на передмістях Гнідава, Красне, Біваци. Будівельні роботи, пов'язані із впорядкуванням русел Стиру та Глушця, які саме тоді набули великого розмаху, засвідчили про велику насиченість культурного шару Старого міста археологічними знахідками. Під час розкопок у Луцьку вдалося дослідити десятки заглиблених жител, переважно княжої доби, про що можуть свідчити рештки колись великих археологічних колекцій знахідок з цих досліджень, що зберігаються зараз у фондах Волинського краєзнавчого музею та Державного археологічного музею у Варшаві. Внаслідок проведених досліджень очевиднішими стали межі міської агломерації Лучеська²⁴².

Роботи по дослідженню історії Луцька була продовжено в наступному 1937 році. 5-7 квітня Я. Фіцке проводив розкопки на тогочасній вулиці

²⁴⁰ Kuśnierz J. Zygmunt Leski...URL: <https://muzeum-zamojskie.pl/wp-pdf/zl2.pdf> (дата звернення 28.08.2021)

²⁴¹ Fitzke J. Tegoroczne badania archeologiczne na Wołyniu. Z Otchłani Wieków. 1938. T. 13. Z. 9-10. S. 126;

²⁴² Rauhut L. Зазн. праця... S. 244, 255-257

Пілсудського 161, виявивши тут 6 ранньосередньовічних землянок і сліди культури лінійно-стрічкової та шнурової керамік. В період 19-26 квітня та 12-26 жовтня З. Леський продовжив археологічні розкопки, розпочаті попереднього року Я. Фіцке, зокрема в Гнідаві (передмістя Луцька), на цегельні Глікліха. 22-24 жовтня 1937 р. досліджував велике поле П. Старчевського в Гнідаві. Крім регулярних земляних робіт, продовжувались інтенсивні польові розвідки 11 квітня 1937 р. біля дороги з Несвича на Торчин З. Леський знайшов на полі М. Олексюка невеликий курган. Ще два кургани вже знищено під час будівництва міської дороги. 2 травня 1937 р. у с. Новому Жукові Рівненського повіту З. Леський помітив руйнування городища під назвою «Замостя», звідки брали ґрунт для спорудження дамби для рибних ставків у долині річки Стубла. Повідомлене ним управління охорони пам'яток припинило нищення пам'ятки²⁴³.

Одними з найбільш результативних досліджень З. Леського були розкопки тілопального могильника римського часу у с. Дерев'яне Рівненського повіту. В ході досліджень Леський виявив 2 поховання вельбарської та два поховання пшеворської культур, носіями яких були германські варварські племена. Протягом 16-20 вересня 1935 р. на полі Захара Яцені, З. Леський розкопав три поховання (2 жіночих кремованих і одне частково спалене чоловіче) періоду римського впливу. Вони містили кераміку та прикраси. Бронзова чаша зі слідами позолоти, знайдена біля могил, експонувалась у Державному археологічному музеї у Варшаві та увійшла до його колекцій. Відкриття, З. Леського в Дерев'яному викликало інтерес у проф. Юзефа Костшевського із Познані, який, ймовірно, познайомився з луцьким археологом під час його перебування на Волині. Подальші дослідження могильника у Дерев'яному були проведені у 1938 р. В ході розкопок тут побував делегат Археологічного музею Польської академії мистецтв і наук у Кракові Тадеуш Рейман²⁴⁴.

²⁴³ Kuśnierz J. Zygmunt Leski... URL: <https://muzeum-zamojskie.pl/wp-pdf/zl2.pdf> (дата звернення 28.08.2021)

²⁴⁴ Ibid

У співпраці з Т. Рейманом Я. Фітцке у 1938 р. дослідив два великі слов'янські кургани з тілоспаленнями на двох могильниках у с. Перевали неподалік від Володимира²⁴⁵. Тривалі розвідкові дослідження, що проводилися в околицях Володимира і Луцька, сприяли виявленню значної кількості пам'яток, які, зокрема, дали уявлення про значну міську агломерацію, що існувала за їх теперішніми межами у княжу добу. У цей самий період, у зв'язку з реставраційними роботами, які проводились у Верхньому замку Луцька, у 1933-1934 рр. були частково розкопані рештки фундаментів княжої церкви та палацу²⁴⁶. Журнал "Ziemia Wołyńska" у 1939 р. інформував читачів щодо домовленості з інженером Яном Захватовичем про розкопки біля Ворітної вежі замку та про їх проведення ним²⁴⁷.

За повідомленням Я. Фітцке, за допомогою чотирьох шурфів глибиною 4 м вдалося виявити залишки валів "часів неоліту", городище XI-XII ст. зі слідами дерев'яних укріплень, вал якого сягав заввишки 3 м. Планувалося також музеєфікувати виявлений вал²⁴⁸.

У цей період продовжувались розвідкові та рятівні дослідження пам'яток княжої доби в околицях міста²⁴⁹. Я. Фітцке поновив розпочаті К. Мельник розкопки курганного некрополя у Піддубцях в околиці міста, де ним було досліджено 36 поховань²⁵⁰. Південніше від с. Берестяни досліджено багато підкурганних поховань, які Я. Фітцке пов'язав з племенами дреговичів.

За неповних чотири роки, які Я. Фітцке присвятив археологічному вивченню волинського краю, ним було досліджено більше сотні пам'яток різних археологічних періодів. Значні рятівні дослідження були проведені в околицях Торчина та Любомля²⁵¹. В результаті археологічних розвідок було зафіксовано цілий ряд середньовічних городищ (наприклад, у Бугринській

²⁴⁵ Fitzke J. Badania archeologiczne na terenie Wołynia w 1938 r. Wołyń. Ns 37. Wrzesień, 1938. S. 5.

²⁴⁶ Маслов Л. Архітектура старого Луцька. Львів, 1939. С. 31.

²⁴⁷ Sprawa odbudowy zamku w Łucku. Ziemia Wołyńska. 1939. R. 2. Nr 2. S. 32.

²⁴⁸ Fitzke J. Cenne odkrycia na zamku Lubarta w Łucku. Ziemia Wołyńska. 1939. R.2. Nr.6-7. S.103.

²⁴⁹ Działalność muzeum Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Łucku. Łuck, 1938. 34 s., S. 17-18.

²⁵⁰ Fitzke J. Wczesnohistoryczne kurgany w Poddębcach pod Łuckiem. Wiadomości Archeologiczne. 1939. T. 16. S. 357-362.

²⁵¹ Fitzke J. Cenne odkrycia... S. 103.; Fitzke J. Tegoroczne badania... S. 126-128; Fitzke J. Badania archeologiczne... S. 5; Fitzke J. Lubomi przedhistoryczny. Ziemia Wołyńska. Rocznik II. 1939. S. 92.

гміні – у с . Вільгір, Башево та Томахів), на Случі, у с. Устя, Маренин, Більчаки, складено план Сильненського городища біля Цумані²⁵².

З діяльністю Я. Фітцке на посаді консерватора необхідно пов'язати також втручання органів охорони пам'яток, наслідком якого було припинення руйнування городищ у Пересопниці та Новожукові²⁵³.

Наслідком проведених робіт було також поповнення збірок Луцького музею колекцією кахлів з періоду пізнього середньовіччя до першої половини ХІХ ст., зібраних у Луцьку, Володимирі, Рівному, Острозі, Дубно та інших містечках. Виставлені в експозиції музею найцінніші кахлі Я. Фітцке детально описав, схематично зобразив орнаменти кахлів стилю Ренесансу, бароко, рококо. Особливий інтерес викликала кахля із зображенням родового герба князів Чорторийських, виконана у стилі бароко, яку привезли із Жуківського замку на околиці Пересопниці²⁵⁴.

Проте археологічні дослідження пам'яток доби середньовіччя планомірно не проводилися, а здійснені у цей період Я. Фітцке рятівні роботи не завершилися науковими публікаціями.

Друга половина 1930-х років археологічні дослідження Волині пов'язані з іменами тих небагатьох українців, які отримали освіту в польських університетах і почали самостійно працювати на ниві археології. Серед них, уродженець Володимира – Олександр Цинкаловський. У його зведеній роботі, присвяченій основним результатам багаторічних робіт, яку вдалося опублікувати після завершення Другої світової війни у Варшаві²⁵⁵, знаходимо коротку інформацію про багато важливих археологічних пам'яток, відкритих ним, що і сьогодні залишаються опорними не лише для волинського регіону. Це городища у Зимно та Лежниці, пізньотрипільське поселення Бодаки, лужицький могильник у Млинищах тощо. Серед цих пам'яток, досліджених О. Цинкаловським, багато палеолітичних стоянок з

²⁵² Fitzke J. Nad Slucza. *Ziemia Wołyńska*. Rocznik I. 1938. S. 4-6.

²⁵³ Działalność muzeum... S. 17-18.

²⁵⁴ Fitzke J. Bohaty zbiór kaflí w muzeum Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. *Kurjer literacko-naukowy*. - 1937. № 288.

²⁵⁵ Cynkałowski A. Materiały do pradziejów...265 s.

околиць Крем'янця і Дубного. Немало виявлених ученим пам'яток з огляду на їх неординарність ставали об'єктом повторного вивчення та інтерпретації (городище у Лежниці, поховання XI-IX ст. до н. е. коло Володимира, печери у Пересопниці та Кричильську. Свої історико-археологічні розвідки О. Цинкаловський друкував переважно у тодішній україномовній пресі, нерідко під псевдонімами: Ол. Волинець, або ж Ол. Бужанський. Великий резонанс отримало відкриття ученим у червні 1936 р. вже згаданого поховання готського вождя III—IV ст. н. е. у Рудці²⁵⁶.

У березні 1936 р. професор географії Крем'янецького ліцею Францішек Мончак повідомив ПМА про печеру зі знахідками у кар'єрі на схилі Лисої гори. Вже 3 червня цього самого року війт гміни у сусідньому с. Бережці Станіслав Сарек повідомляв дирекцію ПМА у Варшаві про відкриття у с. Рудка коло Крем'янця поховання з добре збереженою урною, фібулою і двома оздобами, зроблене під час дорожніх робіт. Оскільки д-р Яжджевський проводив розкопки в Берестю Куявському, до Рудки спрямовано було делегата музею у Волинському воєводстві Олександра Цинкаловського, який на той час перебував в Крем'янці. Перед ним було поставлене завдання дослідити відкрите поховання і провести розвідку щодо того, чи на місцевості запланованих дорожніх робіт не знаходяться інші могили. Щодо відрядження до Рудки О. Цинкаловського директор Р. Якимович поінформував листом війта гміни, прохаючи про усіляке сприяння для нього в його роботі²⁵⁷.

Матеріали з розкопок О. Цинкаловського у Рудці та з продовжень робіт у печерах Лисої гори у 1937 р. потрапили на зберігання до Крем'янецького музею, а результати розкопок висвітлювалися на сторінках часопису «*Życie Krzemienieckie*»²⁵⁸.

Картотека городищ княжої доби, складена ученим, нараховує 192

²⁵⁶ Cynkałowski A. Grób gocki z epoki rzymskiej ze wsi Rudka pow. Krzemienieckiego. *Życie Krzemienieckie*. 1936. № 8-9. S. 349-353.

²⁵⁷ Piotrowska D. Z dziejów... S. 83-90.

²⁵⁸ Cynkałowski A. Ziemia Krzemieniecka w świetle archeologii i historii do r. 1648. *Życie Krzemienieckie*. 1939. № 4. S. 119-126

пункти, пізньосередньовічних городищ – 56 . Багато літописних міст (Всеволож, Данилів) та інших об'єктів (вежа у Чорторийську, церкви Володимира) обстежених вченим стали предметом дослідження археологів вже у післявоєнний час²⁵⁹.

Цікавим моментом є ставлення влади до робіт ученого. Так, у листі від 3 червня 1933 р. староста володимирський застерігав керівництво ПМА у Варшаві не надавати О. Цинкаловському статусу делегата, з огляду на те, що він співпрацює із “українськими націоналістами” та усі знахідки передає до музею НТШ у Львові²⁶⁰.

Завдяки попереднім пошуковим роботам місцевих краєзнавців у другій половині 1930-х рр. на Волині було проведено дослідження пам'яток бронзової та ранньозалізної доби. Як і в попередній період, їх проводили представники найголовніших наукових центрів держави: доктор давньої історії Т. Сулімірський²⁶¹ зі Львова, Тадеуш Рейман²⁶², кустош, а з 1937 р. – директор Археологічного музею у Кракові, Конрад Яджжевський²⁶³ з Варшави. Останній більше відомий в археології Волині як дослідник печери у Куликові відкритої біля Крем'янця²⁶⁴.

Пам'ятка зацікавила д-ра Казимира Маєвського²⁶⁵ з кафедри класичної археології Університету Яна Казимира у Львові, що попросив ПМА про доступ до фотографій цих предметів у зв'язку з опрацюванням питання римського впливу на цих теренах. Францішек Мончак, керівник Музею кременецької землі при Кременецькому ліцеї звернувся до Державного

²⁵⁹ Sunkałowski A. Materiały do pradziejów...265 s.

²⁶⁰ Терський С. Історія археологічних... С. 62.

²⁶¹ Сулімірський Тадеуш (1896-1983) – польський археолог, доцент Львівського та професор (з 1936 р.) Краківського університетів; доктор права та доктор філософії, історик, почесний доктор Ягеллонського університету та ректор польського університету за кордоном у м. Лондоні.

²⁶² Рейман Тадеуш (1899-1955) – історик, археолог, музеєзнавець, в 1937-1955 рр. директор Краківського археологічного музею.

²⁶³ Яджжевський Конрад (1908-1985) – польський археолог, професор археології Лодзинського університету. У 1956-1979 роках був директором Археологічного та етнографічного музею в Лодзі.

²⁶⁴ Бандрівський М. Печерний могильник висоцької культури в Куликові поблизу Кременця (за матеріалами розкопок О. Цинкаловського і К. Яджжевського 1937 р.). Волинь незабутня: Тези VI регіональної науково-практичної конференції "Нові краєзнавчі дослідження у контексті національного відродження України". Рівне, 1995. С. 14-16.

²⁶⁵ Маєвський Казимир (1903-1981) – польський історик, археолог. Доктор історичних наук (1935), професор (1939). Дійсний член Польської АН (1966) та Польського археологічного товариства.

археологічного музею з проханням “про відливок готської могили в Рудці”, пишучи, що він “для доісторичного відділу нашого музею буде мати велику цінність”²⁶⁶.

В умовах національного тиску з боку влади зацікавлення пам'ятками української давнини було одним з проявів опозиції державній політиці асиміляції. Тому до вивчення та популяризації археологічних та історичних пам'яток доби Української державності долучалися також інші передові представники української інтелігенції Волині. Автором низки фахово написаних краєзнавчих статей (1938; 1939) був лікар-гінеколог за освітою та одночасно редактор часопису “На варті” (1924-1929) Арсен Річинський²⁶⁷, відомий прибічник українізації волинських парафій Польської православної церкви²⁶⁸.

Великий внесок у розвиток археології та історичного краєзнавства Дубенщини зробив уродженець с. Мирогоща священик Юрій Шумовський²⁶⁹. Після закінчення Дубенської гімназії ім. Конарського і Кременецької духовної семінарії, в 1932 році вступає у Варшавський університет на православний богословський факультет і успішно закінчує його з дипломом магістра богослов'я, потім не менш успішно закінчив навчання на філософському факультеті (відділ археології та антропології), захистивши працю “Доісторичні погребальні культури на Волині”. У 1934 році став делегатом з Волині Варшавського археологічного музею, тобто – отримав спеціальний дозвіл на право ведення розкопок в Дубенському, Острозькому та Рівненському повітах²⁷⁰.

Ще у 1920-30-х роках він зібрав багату колекцію речей давнини – епох

²⁶⁶ Piotrowska D. Z dziejów... S. 85-86.

²⁶⁷ Річинський Арсен (1892 – 1956) – волинський український громадський, політичний і церковний діяч, композитор, фотограф, краєзнавець, основоположник української етнології релігії, святий сповідник, лікар.

²⁶⁸ Стоколос Н. До питання про спроби українізації православної церкви у Польщі (20-30 рр. XX ст.). *Релігія в Україні: дослідження, матеріали*. Львів: Логос, 1994. С. 102-104.

²⁶⁹ Шумовський Юрій (1906-2004) – український археолог, православний священик родом з Волині. Дослідник Судану. Дійсний член низки французьких наукових товариств, зокрема міжнародної Вільної академії наук в Парижі, міжнародного Африканського інституту в Лондоні, дійсний член НТШ у діаспорі (з 1958 р.).

²⁷⁰ Дмитренко Т. Дослідники Дубенщини передвоєнного часу. Кучинко М., Охріменко Г., Савіцький В. *Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби*. Луцьк, 2008. С. 246

палеоліту, неоліту, бронзи та заліза, одним із перших як фахівець досліджував старовинні поселення на Дубенщині в селах Мирогоща, Костянець, Листвин, Мощаниця, Нараїв, Варковичі, Острожець. Першими дослідженнями Ю. Шумовського були розкопки, проведені в рідному селі Мирогощі, де він встановив, що під церквою Св. Архистратига Михаїла у давнину було капище богу Перуну. Робота в Мирогощі дала досить гарні результати. Знахідка матеріалів пов'язаних з культурою шнурової кераміки стала сенсацією і обійшла всі газети Польщі. Спровокувавши ряд візитів різних професорів, археологів та дослідників з Вільна, Кракова, Львова, Познані і Варшави²⁷¹.

В спогадах Ю. Шумовського, є опис археологічних досліджень, проведених ним на Волині та ілюстрації, на яких зображені інгумаційні поховання з с. Мирогоща з керамікою, виявленою в них. Зазвичай відомості про всі роботи короткі та уривчасті, а найбільш повно висвітленими є дослідження давніх могильників у Мирогощі. Дослідник подав три згадки про них, які взаємно доповнюють і уточнюють одна одну: «Недалеко звідси [від церкви] в 1934-5 рр. на полі п. Козакевича церковним я відкрив прекрасно збережені гроби, поховання з неолітичного періоду... один гроб з двох скелетів чоловіка і жінки. Вони лежали валетом один до другого в скурченій позі, сплячій позиції на правому боку. Біля одного скелету стояв один лише глечик, очевидно жінки, а біля другого стояло багато начинь глиняних, колись наповнених їжею. Зберіглось на цих начиннях орнаменту у формі шнурованої кераміки і орнаменту культу огня, т. е. «полум'яних язиків»²⁷².

«Трохи далі на схід від знайдених гробів на полі Козакевича знайдені були мною і тілопальні гроби т. зв. Лужицької культури з урнами, що містили в собі перепалені кості»²⁷³.

«На схід від городища, де стоїть церковця, на церковному полі мені

²⁷¹ Дмитренко Т. Дослідники ... С. 247.

²⁷² Цит за: Бардецький А., Ткач В. Поховальні пам'ятки, відкриті Ю. Ф. Шумовським у 1930-х роках в с. Мирогоща Дубенського р-ну Рівненської обл.: аналіз та інтерпретація даних. *Волино-Подільські археологічні студії*. Луцьк, 2012. Вип. 3. С. 153.

²⁷³ Там само.

пощастило відкрити кілька неолітичних гробів та гробів віку металів. Тут між іншим знайдено скриньковий гріб з двома людськими скелетами та керамікою шнурованого орнаменту, миску, глечика, та дві чашечки, чорного і сірого кольору. Це було оригінальне поховання чоловіка і жінки. Причому, біля чоловіка стояло більше начинь (очевидно, з їжею), а біля жінки – лише одне начиння, що свідчить про тодішнє соціальне становище жінки в родині і привілегії чоловіка. Скелети лежали на правому боці у формі «валета»: скурчена позиція і ноги до ніг, головами в інші сторони. Крім цього гробу, я ще відкопав гріб культу огня, бо в ногах покійника стояв гарний глечик з орнаментом «полум'яних язиків». Крім цього, тут були знайдені і гроби вже пізнішої доби – тілопальні, з начиннями, наповненими перепаленими кістками, які були обложені зо всіх боків камінними глибами. Інше, досить велике цвинтарисько тілопальних гробів було відкрито під час земляних робіт у частині села, що зветься «Загреблею», але багато з гробів були знищені робітниками при побудові дороги...»²⁷⁴. Дубенським археологам А. Бардецькому вдалося інтерпретувати поховальні пам'ятки відкриті Ю. Шумовським в Мирогощі у 1930-х²⁷⁵.

На Дубенщині в селах Липа та Нараїв ним було виявлено палеолітичні стоянки та залишки доісторичної фауни в селі Липа, носорога та мамонтів – у селах Липа і Листвин. Під час розкопок у Вільгорі Рівненського повіту йому вдалося знайти рештки палеомастодонта, а в селі Стадниці Здолбунівського повіту – залишки доісторичного оленя тощо. Значні відкриття зробив він на Волині. В с. Новий Двір під Рівне виявив і дослідив доісторичну оселю. В Городку знайшов оселю та індустрію Ориньякської культури²⁷⁶.

Хоч Ю. Шумовський працював на Міністерство віровизнань та народної освіти Польщі та Державний археологічний музей у Варшаві, але, як він пише в своїх мемуарах, «...не забував і Українського Національного

²⁷⁴ Цит за: Бардецький А., Ткач В. Поховальні пам'ятки... С. 154

²⁷⁵ Бардецький А., Ткач В. Поховальні пам'ятки, відкриті Ю. Ф. Шумовським у 1930-х роках в с. Мирогоща Дубенського р-ну Рівненської обл.: аналіз та інтерпретація даних. *Волино-Подільські археологічні студії*. Луцьк, 2012. Вип. 3. С. 153-162.

²⁷⁶ Дмитренко Т. Дослідники ... С. 248.

музею у Львові та регіональних музеїв у Дубні та Луцьку і посилав туди також деякі речі. Не забуду прекрасної медалі цісаря Юстиніана – бронзової з позолотою, на якій з одного боку було відображення цісаря, а з другого – його дружини Федори. Також і рідкісну першу християнську монету, яку я знайшов під час розкопок у м. Острожці Дубенського повіту... мідна монета з тисненням, яка з однієї сторони містила зображення Ісуса Христа на троні, а з другої напис “Ісус базилеус Іудеї”»²⁷⁷. Ю. Шумовський був основоположником музею в Дубні у 1936 році, який мав антропологічне спрямування й розташовувався у міській ратуші. У вересні 1939-го року зібрані експонати були вивезені до Варшави, де і досі зберігаються в Державному археологічному музеї. Під час німецької окупації Ю. Шумовський став директором краєзнавчого музею у Рівному. У цей час він активно співпрацював з газетою «Волинь», яку редагував Улас Самчук. В 1944 р. Ю. Шумовський опиняється в еміграції спочатку в Німеччині, пізніше у Франції²⁷⁸.

Ще одним археологом, який розпочав свою активну археологічну діяльність в другій половині 1930-х був Михайло Островський (1897-1975), делегат ПМА у Варшаві на Волинь, учень С. Круковського, співробітник місцевих музеїв у Дубному та Крем'янці, а згодом директор Дубнівського історико-археологічного музею обмежував свої дослідження Дубно-Крем'янецьким регіоном. Ним було виявлено пізньопалеолітичні стоянки “Липа II”, “Липа III”, “Липа V” з 1935, 1936 рр.; давньоруський курганний могильник в с. Листвин у 1929 р.; пізньопалеолітичну стоянку в 1930 р.; поховання городоцько-здовбицької культури в 1937 р. у с. Мирогоща і там же давньоруське поселення в 1929 р.; могильник з трупопокладеннями в гробницях з каменю в с. Мокре в 1938 р.; поселення черняхівської культури в с. Острів у 1930 р. і там же давньоруське городище, оточене кількома валами і ровами, відоме з кінця XIX ст.; майстерню крем'яних серпів у с. Будаки в 1936 р. Він займався переважно зборами поверхневого археологічного

²⁷⁷ Дмитренко Т. Дослідники ... С. 248.

²⁷⁸ Там само. С. 250

матеріалу. У жовтні 1936 р. до музею НТШ ним було передано колекцію крем'яних знарядь (близько 80 предметів) із с. Липа. Як делегат ПМА у Варшаві у 1937-1939 рр. він надсилав інформацію та інвентар давніх поховань, виявлених поблизу сіл Мирогоща та Липа в ур. Нивки²⁷⁹.

Популяризація гіпотези про можливість початку поширення християнства на Волині з Моравії змушувало багатьох учених-краєзнавців українського походження розшукувати сліди храмів моравського типу. Найбільше для цього зробив О. Цинкаловський, якому вдалося переконати багато поколінь істориків в існуванні цього типу церков IX -X ст. (як їх тоді датували) у княжому Володимирі (фундаменти церкви під «Старою кафедрою» та церква Св. Трійці у Зимному). Подібне вдавалося також членам дубнівського краєзнавчого кола М. Островському та Ю. Шумовському. Перший вважав збудованим як храм-ротонду XI-XII ст. церкву у с. Рогізне, поблизу якої він знайшов кераміку X-XI ст., другий бачив у старій підмурівці вівтаря дерев'яної сільської церковці Св. Архистратига Михаїла у Мирогощі руїни капища божества війни²⁸⁰.

У цей період велися роботи над складанням археологічної карти краю. Проте належна публікація цієї інформації практично не проводилася. Тому значна частина зібраних у міжвоєнний період даних не доступна для сучасних українських дослідників. Зокрема науково цінними були кілька курганних могильників, досліджених Т. Сулімірським, які походили з княжої доби (Бриків, Шпиколоси). Серед найважливіших пам'яток, досліджених цим вченим, 11 курганів комарівської культури у Заборолі поблизу Рівного.

З липня по листопад 1938 р. Стефан Круковський проводив дослідження пам'яток палеоліту на Волині біля с. Нобель на Верхній Прип'яті. У роботі також брали участь М. Гоздовський, Я. Журек, а також львівський археолог Л. Козловський. Це були перші широкомасштабні дослідження на Волинському Поліссі пам'яток раннього голоцену. Матеріали з 15

²⁷⁹ Дмитренко Т. Островський Михайло Іванович – дослідник ранніх поселень на Дубенщині. *Кучинко М., Охріменко Г., Савіцький В. Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби.* Луцьк, 2008. С. 253.

²⁸⁰ Терський С. Історія археологічних... С. 66.

свідерських пунктів поблизу Нобеля стали важливою частиною джерелознавчої бази узагальнювальної праці С. Круковського, присвяченої палеоліту Польщі. Матеріали з розкопок уцілили у фондах ПМА у Варшаві та були проаналізовані і видані на фаховому рівні у 1989 році С. Сульгостовською. Нею ж опубліковані деякі матеріали довоєнних зборів О. Цинкаловського на Волині на пам'ятках Чудви, Дуброва, Язвини, Цумань, Красносілля, Люб'язь та інших у теперішній Рівненській та Волинській обл.²⁸¹.

У 1937 р. як делегат Археологічного музею Академії мистецтв археологічну екскурсію по відомих оборонних об'єктах здійснював краківський археолог Габріель Ленчик²⁸². Результатом цих досліджень стали опубліковані прориси світлин з панорамою обстежених пам'яток.

Археологічні роботи першого післявоєнного десятиліття послужили основою для написання багатьох узагальнюючих робіт. Наявна джерельна база дала змогу також вирішувати багато історичних проблем. Важливою підставою для цього було розроблення хронології старожитностей та виділення окремих археологічних культур. Певним підсумком розвитку археології Волині у першій третині ХХ ст. стала поява робіт видатних археологів України та Польщі «Археологія Польщі» Володимира Антоневича²⁸³ у 1928 р. та «Коротка археологія західно-українських земель» Ярослава Пастернака у 1932 р.²⁸⁴.

У міжвоєнний період поширеною практикою стало залучення даних археології до потреб політики, що загостило увагу учених до багатьох проблем давньої історії Східної Європи. Світ стояв перед питанням перерозподілу існуючих кордонів. Політикам, які шукали у давній історії

²⁸¹ Sulgostowska S. Prahistoria międzyrzeczca Wisły. Niemana i Dniestru u schyłku plejstocenu. Warszawa, 1989. S. 137-139.

²⁸² Leńczyk G. Rozmieszczenie grodzisk i zamczysk w województwie Wołyńskim. Ziemia Wołyńska. , R.1. 1938. S.35-38.

²⁸³ Antoniewicz W. Archeologia Polski. Zarys czasów przedhistorycznych i wczesnodziejowych ziem Polski. Warszawa, 1928. 344 s.

²⁸⁴ Пастернак Я. Коротка археологія західно-українських земель. Львів, 1932. 89 с.

підстави для територіальних домагань своїх держав, в нагоді стала археологія.

Виділення окремих археологічних культур дало підстави за допомогою археологічних джерел вирішувати певні історичні проблеми. Однією з таких проблем давньої історії Східної Європи на початку 1930-х рр. були питання пов'язання з археологічними джерелами (зокрема, з пам'ятками поморської культури) відомого з історичних джерел факту переселення германських племен з Прибалтики у Причорномор'я. Пам'ятки поморської культури на території України у цей час привабили увагу археологів європейського рівня Е. Петерсена (1929) та Курта Такенберга (1930). При цьому вони відносили до цієї культури навіть ті пам'ятки, які ніякого відношення до неї не мали, і на цій підставі робили далекосяжні висновки. На їх думку, ці пам'ятки залишені германцями-бастарнами, що переселялися у III ст. н. е. із Повісленського Помор'я до Причорномор'я. Аналогічної думки дотримувались у ці роки у своїх роботах В. Антоневич²⁸⁵ та Я. Пастернак²⁸⁶. Вони також приписували поморську культуру бастарнам, причому Я. Пастернак вважав, що подальшому поширенню носіїв цих пам'яток перешкоджали племена висоцької культури, які перегородили їм шлях на схід.

У 1933 р., коли у цих теорій виявилось політичне підґрунтя, львівські вчені Т. Сулімірський та М. Кордуба виступили з критикою поглядів Е. Петерсена та К. Такенберга. Визнаючи, що українські пам'ятки поморської культури залишені давніми германцями, вони, однак, заперечували їх належність бастарнам, що, на думку цих учених, були кельтами, а не германцями. Обидва автори стверджували більш ранню появу пам'яток поморської культури. М. Кордуба вважав, що пам'ятки поморської культури на території України є слідами тимчасових торгових чинників західно-германських купців, які виникли на торговельному шляху з Німеччини у Причорномор'я.

²⁸⁵ Antoniewicz W. Archeologia Polski...S. 131-132

²⁸⁶ Пастернак Я. Коротка археологія... С. 32-35

Першу очевидну пам'ятку готів на Волині вдалося дослідити у с. Дерев'яному поблизу Клевани лише у 1936 р. С. Леському. У 1938 р. її вивчення продовжив краківський археолог Т. Рейман.

Великої ваги в політичному плані набула у 1930-х рр. теорія слов'янського етногенезу. Важливим питанням польської праісторії провідні польські археологи вважали проблему лужицької культури²⁸⁷. На їх переконання вона мала праслов'янський етнічний характер. Навіть Р. Якимович, який спочатку був активним противником залучення політики до археології, першим серед польських учених пропагував ідею польської присутності на Волині від часів лужицької культури.

Також вже згадану його наукову статтю про археологічну локалізацію шляху київського походу Болеслава Хороброго (1934 р.) з “*Rocznika Wołyńskiego*”, видано окремою брошурою за сприяння Управління Волинського округу Союзу польських вчителів в Рівному, прийнято пов'язувати з державною ідеологією «санації» та недавнім київським походом Ю. Пілсудського з періоду формування відродженої Польської держави. У це русло політичної пропаганди тридцятих років вписувалась також участь ПМА у презентації праісторії Волині на Волинській виставці у Варшаві 1935 р²⁸⁸.

Разом з тим, Ю. Коstrжевський²⁸⁹ був переконаним прихильником теорії автохтонності слов'ян на Поліссі. Слов'янським він вважав, зокрема, населення поморської культури, після відкриття пам'яток цієї культури на Поліссі. Однак в світлі відкриття в Майдані Моквинському на Поліссі пам'яток шнурової кераміки (досліджено споруду великого розміру, генетично ближчу неслов'янським культурам) Т. Сулімірський заперечував, висунуту лінгвістами, теорію поліської правітчизни слов'ян. На його думку, слов'янський етнос сформувався на корінних польських землях між ріками

²⁸⁷ Sulimirski T. Zagadnienie ekspansji kultury łużyckiej na Ukrainę. *Wiadomości Archeologiczne*. Warszawa, 1936. T. 14. S. 40-54.

²⁸⁸ Piotrowska D. *Z działalności...* S. 80.

²⁸⁹ Kostrzewski J. *Od mezolitu do okresu wędrówek ludów. Prahistoria ziem polskich*. Kraków, 1939-1948. S. 118-359. S. 294-295, 297.

Одером та Західним Бугом²⁹⁰. Навіть через чверть століття результати розкопок у Майдані Моквинському залишались базовими під час розгляду особливостей східних груп культури шнурової кераміки²⁹¹.

Отже, завдяки політичним перипетіям найкраще проаналізованими на Волині виявилися старожитності римського періоду. Знахідки монетних скарбів цього періоду також дали змогу будувати гіпотези щодо торговельних шляхів античного часу, що проходили землями Західної України²⁹².

Підсумок вивчення археології Волині у міжвоєнний період знаходимо в узагальнювальних працях, які були опубліковані напередодні війни, львівського ученого Леона Козловського²⁹³ та познанського – Юліуша Костржевського²⁹⁴, у яких чітко прослідковується праслов'янський підхід до інтерпретації давніх культур. Так, Л. Козловський пов'язував т. зв. висоцьку культуру з історичними неврами, начебто праслов'янським плем'ям. Спрощуючи культурогенез, він доводив існування цієї культури до моменту появи пшеворської культури, яку пов'язував із венетами.

Для порівняння, значно повільніше розвивалася археологія на сусідніх волинських територіях у колишньому Радянському Союзі. Лише у 1927-1929 рр. Шепетівське наукове товариство ВУАН провело обстеження й облік археологічних пам'яток округи та здійснило під керівництвом С.С. Гамченка розкопки курганних груп біля станції Полонне та станції Шепетівка, що поповнили фонди Шепетівського окружного краєзнавчого музею. Подальші репресії інтелігенції повністю зупинили археологічні дослідження цієї частини Волині.

Висновок до 3 розділу.

Отже, на стан археологічних досліджень у Волинському воєводстві в

²⁹⁰ Sulimirski T. O polskiej praoczyźnie słowian. *Z Otchłani wieków*. R. 14. 1939. Z. 3-4. S.33-42

²⁹¹ Терський С. Історія археологічних... С. 66.

²⁹² Пастернак Я. Археологія України. Торонто, 1961. 760 с.

²⁹³ Kozłowski L. *Zarys pradziejów Polski Południowo-Wschodniej*. Polska Południowo-Wschodnia. T. I: Geografia, Prehistoria, Antropologia, Etnologia, red. Z. Czerny. Lwów, 1939. S. 61-164.

²⁹⁴ Kostrzewski J. *Od mezolitu do okresu wędrówek ludów*. Prahistoria ziem polskich. Kraków, 1939-1948. S. 118-359.

1930-х роках впливали різні фактори. Проте одним з вирішальних став економічний чинник. Через складні економічні умови в країні, практично призупинилося фінансування археологічних розкопок. В 1930-их вони практично стають по своїй суті рятівними. Значна кількість досліджень на території Волинського воєводства проводиться силами місцевих археологів-консерваторів.

В другій половині 1930-х років на Волині почала свою наукову діяльність ціла плеяда молодих українських археологів: Ю. Шумовський, Ю. Полянський, М. Островський, О. Цинкаловський, частина з них в роки війни була змушена емігрувати. Яскравою сторінкою в археології Волині 1930-х стали роки праці у Луцьку молодого консерватора Я. Фітцке. Події Другої війни призвели до втрати значної кількості матеріалів пов'язаних з археологічними дослідженнями у міжвоєнний період.

ВИСНОВКИ

В результаті проведеного дослідження ми прийшли до таких висновків.

Волинь – територія, яку з давніх часів населяли люди і залишили тут сліди свого перебування у вигляді давніх городищ, курганів тощо.

В часи перебування Волині в складі Російської імперії її археологія пройшла шлях від примітивного збиральництва та фіксації пам'яток до їх систематичного наукового вивчення. На цьому шляху можна виділити чотири періоди:

1) охоплює період від найдавніших часів до польського повстання 1831 р. основним рушієм початків вивчення стародавньої історії краю були представники польського етносу, організовані передусім навколо Кременецького ліцею;

2) період 1832-1873 рр. – характеризується першими спробами професійних археологічних досліджень пам'яток Волині київським археологом Я. Волошинським та систематичним краєзнавчим вивченням міст і сіл;

3) протягом 1874-1898 рр. зусиллями київських вчених, передусім В. Антоновича та К. Мельник, на території Волині широко розгорнулися професійні археологічні дослідження;

4) на 1896-1917 рр. припадає активна фаза діяльності музею у Городку як першої науково-дослідної установи археологічного профілю у краї.

Проте розпад Російської імперії призвів до кардинальних змін, результатом яких стало припинення діяльності практично усіх музейних установ Волині, за винятком Острозької, практично повністю було втрачено увесь попередньо накопичений археологічний матеріал. У радянській Україні залишилися кваліфіковані спеціалісти археологи-волинезнавці: М. Біляшівський, О. Фотинський, К. Мельник та ін.

Цей початковий етап археологічних досліджень на Волині, заклав міцні підвалини для подальшого вивчення краю. Завдяки розвідкам М.

Біляшівського по Західному Бугу в 1890-х рр. розпочалося, зокрема, вивчення пам'яток кам'яної доби Полісся.

У міжвоєнний період територія історичної Волині була розділена між двома державами – Республікою Польща і Українська СРР. Археологічні дослідження на території Волинського воєводства у 1920-ті були тісно пов'язані з діяльністю Державного об'єднання Консерваторів Доісторичних та Державним археологічним музеєм. Важливе становище, яке займала Волинь у давні періоди своєї історії, спонукали багатьох вчених до ретельнішого вивчення місцевих археологічних пам'яток різних періодів.

Вже з початку 1920-х рр. регулярно проводилися обстеження пам'яток археології, переважно тих про, які було відомо раніше. Разом з тим проводилися експедиції з метою виявлення нових археологічних пам'яток. Починаючи з другої половини 1920-х рр. Волинь опинилася в полі зору львівських, краківських та варшавських археологів. Охорона і дослідження археологічних пам'яток на Волині ускладнювалася і тим, що територією Волині проходив східний кордон держави, що додавало певних труднощів для дослідників. На другу половину 1920-х років припадає проведення наймасштабніших розкопок на території українських земель в складі Другої Речі Посполитої – дослідження палеолітичної стоянки в Городку Рівненського повіту. Відсутність місцевих фахових кадрів призвела до руйнування археологічних пам'яток під час будівництва різних об'єктів у 1920-х.

Економічна криза 1930-х років негативно позначилася на фінансуванні археологічних досліджень. Протягом 1930-х років більшість виконаних археологічних розкопок були пов'язані з рятівними роботами.

Позитивним моментом стало те, що в другій половині 1930-х років на Волині почала свою наукову діяльність ціла плеяда молодих українських археологів: Ю. Шумовський, Ю. Полянський, М. Островський, О. Цинкаловський, що правда частина з них в роки війни була змушена емігрувати. Яскравою сторінкою в археології Волині 1930-х стала праця у

Луцьку молодого консерватора Я. Фітцке. Археологія Волині міжвоєнного періоду тісно пов'язана з такими іменами як С. Круковський, Л. Козловський, І. та Л. Савіцькі, Ю. Полянський, Т. Рейман, Т. Сулімірський та ін..

Події Другої війни призвели до втрати значної кількості матеріалів пов'язаних з археологічними дослідженнями у міжвоєнний період.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Антонович В. Археологическая карта Волынской губернии. *Труды XI Археологического съезда в Киеве*. Москва, 1901. Т. I. С. 36-133
2. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе / Временная комиссия для разбора древних актов, Київська археографічна комісія. Киев: типография И. и А. Давиденко, 1870. Ч. 6. Т. 2. 623 с.
3. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе / Временная комиссия для разбора древних актов, Київська археографічна комісія. Киев: типография С.В. Кульженко, 1907. Ч. 8. Т. 4. 769 с.
4. Баторевич Л. Историческое значение городищ и сведения о городищах и курганах Волынской губернии. *Волынские губернские ведомости*. 1880. № № 89 – 93; 1881. № № 27 – 29.
5. Беляшевский Н. Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгеля за первый год с 25 ноября 1896 по 25 ноября 1897 г. Варшава: Тип. Ф. Чернака, 1898. 67 с.;
6. Беляшевский Н. Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгеля за второй год с 25 ноября 1897 по 25 ноября 1898 г. Киев: Тип. Т.Г. Мейнандер, 1899. 59 с.;
7. Беляшевский Н. Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгеля. С 25 ноября 1898 по 25 ноября 1904 г. Киев: Тип. Н.А. Гирич, 1905. 82 с.
8. Беляшевский Н. Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгеля за второй год с 25 ноября 1897 по 25 ноября 1898 г. Киев: Тип. Т.Г. Мейнандер, 1899. с. 1-27

9. Братчиков А. Село Ярославичи Дубенского уезда: Археологическо-критические исследования. *Волынские губернские ведомости*. 1880. № 24.
10. Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. Житомир: В Тип. губерн. упр., 1868. Вып. 1;
11. Братчиков А. Остатки Волынской старины. *Волынские губернские ведомости*. 1888. № 68-69, 71-72, 76, 80, 90-95; 1889. № 4, 30, 67, 70-71, 73, 93.
12. де Витте Е.Й. Древнейшие города Волыни: Город Владимир-Волынский / сост. Е.-де-Витте. Почаевск: Типография Почаево-Успенской Лавры, 1912. 17 с.
13. Доманицкий В. Рецензия. *Записки НТШ*. 1904. Рік 13. Т. 62. Кн. 6. С. 4-5.
14. Древности. *Труды Московского археологического общества*. Т. 12. Вып. 1. Москва, 1909. 149 с.
15. Житинский Л. Находки каменного века в бассейне р. Стыри. *Труды XI Археологического Съезда в Киеве*. Москва, 1901. Т. 1. С. 714-717;
16. Житинский Л. Языческое кладбище в с. Великие Рыкани Дубновского уезда. *Труды IX Археологического Съезда в Киеве*. Москва, 1897. Т. 2. С. 70-72.
17. Забытая могила (Кричильск Ровенского уезда). *Известия Императорской археологической комиссии*. Прибавление к выпуску 48-му (хроника и библиография). Санкт-Петербург, 1913. Вып. 23. С. 108-109.
18. Исторические воспоминания. Волынь. *Волынские губернские ведомости*. 1847. № 14. С. 37-39; № 15. С. 42-44; № 16. С. 46-48; № 17. С. 50-52; № 18. С. 56-58; № 19. С. 60-63.
19. Историко-статистическое описание г. Кременца. *Волынские губернские ведомости*. 1836. № 15. С. 75-81.;
20. Костомаров Н.И. Русские нравы. Домашняя жизнь и нравы великорусского народа в XVI и XVII столетиях. Москва: Чарли, 1995. 238 с.

- 21.Левицкий О. Историческое описание Владимиро-Волынского Успенского храма, построенного в половине XII вв. князем Мстиславом Изяславовичем / Издание Свято-Владимирского православного братства в г. Владимире-Волынском. Киев, 1892. 132 с.
- 22.Левицкий О. История одного древнего волынского храма. *Киевская Старина*. Т. 80. январь 1903. С. 70-90.
- 23.Лесков Н.С. След ноги Богородицы в Почаеве. *Исторический вестник*. Санкт-Петербург, 1882. № 10. С. 227-236.
- 24.Люба-Радзиминский С.В. Памятники каменного века части Западной Волыни. *Труды IX Археологического Съезда в Киеве*. Т. 1. Москва, 1897. С. 79-82
- 25.Максимович М. Воспоминание о городах Персопнице и Дубровицах. *Киевлянин*. 1840. Кн. 1. С. 231-253
- 26.Мельник Е.Н. Дневник раскопок в земле Лучан, произведенных в 1897-1899 гг. *Труды XI Археологического Съезда в Киеве*. Москва, 1901. Т. I. С. 514-576.
- 27.Орлов Й.А. Изследование о кладах Волынской губерний. *Памятная книжка Волынской губерний на 1886 г. Житомир, 1887*. 55 с.
- 28.Оссовский Г. О находках предметов каменного века в Волынской губернии. *Труды III Археологического Съезда в Киеве*. Т.1. Киев, 1874. С. 171-180.
- 29.Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. Киев, 1859. Т.IV. Отд. 2 846 с.
- 30.Пастернак Я. Археологія України. Торонто, 1961. 760 с.
- 31.Пастернак Я. Нові археологічні набутки музею наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові за час від 1933-1936. *Записки НТШ*. Львів, 1937. Т.154. С.241-261.
- 32.Пастернак Я. Нововідкриті римські пам'ятки в Галичині і Волині. *Записки НТШ*. Т. 151. Львів, 1931. С. 1-17.

33. Пастернак Я. Полісся в старовині. *Літературно-науковий вісник "Нового часу"*. 1938. 14 березня.
34. Перлштейн А. Гай. *Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских*. Москва, 1852. Кн. 14. С. 17-21;
35. Перлштейн А. Древнейший монастырь в с. Ставках близ Турийска *Волынские губернские ведомости*. 1854. №5.
36. Перлштейн А. Кременец и его замок. *Волынские губернские ведомости*. 1856. № 8-9.
37. Перлштейн А. Луцк ѝ его древности. *Временник Императорского Московского общества истории ѝ древностей российских*. Москва, 1851. Кн. 10. С. 30-45;
38. Петров Н. Краткие сведения о монастырях Волынской епархии ныне не существующих. *Волынские епархиальные ведомости*. 1867. № 2-8.
39. Петров Н.И. Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при Императорской Киевской Духовной Академии. Киев, 1915. Вып. IV-V. 62 с.
40. Рогге Н.Г. Материалы для археологии Волыни. *Труды III Археологического Съезда в Киеве*. Москва, 1878. Т. 1. С. 161-169.
41. Руссов С. Волынские записки, сочиненные Степаном Руссовым в Житомире. СПб.: Император, тип., 1809. 196 с.+XX С.
42. Самоквасов Д. Сборник топографических сведений о курганах ѝ городищах в России. Волынская губерния. Санкт-Петербург. 1880 203 с.
43. Случайные находки ѝ приобретения Волынской губернии. *Отчет Археологической Комиссии*. Москва, 1913-1915. С. 170-222.
44. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей ѝ приходов Волынской епархии: В 5 т. Т. 2: Ровенский, Острожский, Дубенский уезды. Почаев, 1889. 684 с.
45. Уваров О. Археология России. Т. 2. Москва, 1881. 432 с.
46. Формозов А. Страницы истории русской археологии. Москва: Наука, 1986. 240 с.

47. Фотинский О.А. Археологическая экскурсия по Дубенскому уезду *Киевская Старина*. 1900. Т.7. № 12. С. 197-206.
48. Фотинский О.А. Дорогобуж Волынский. *Труды общества исследователей Волыни*. Житомир, 1902. Т. 1. С. 31-91.
49. Цинкаловський О. Матеріяли до археології Володимирського повіту. *Записки НТШ*. Т. 154: Праці історично-філософської секції. Львів, 1937. С. 186-193.
50. Экскурсия от Городецкого музея Волынской губернии. *Археологическая летопись Южной России*. Киев, 1899. Т. 1. С.140-142.
51. Яроцкий Я.В. Важнейшие вопросы, возникающие при изучении первобытных древностей Волыни. *Труды Общества исследователей Волыни*. Житомир, 1902. Т. 1. С. 1-15.
52. Antoniewicz W. *Archeologia Polski. Zarys czasów przedhistorycznych i wczesnodziejowych ziem Polski*. Warszawa, 1928. 344 s.
53. Antoniewicz W. Sprawozdanie z delegacji na Podole i do Wilna. *Wiadomości Archeologiczne*. Warszawa, 1921. Tom 6. S. 184–193
54. Beńkowski P. O skarbie srebrnym z Choniakowa na Wołyniu. *Światowit*. Т. 13. 1929. S. 149-181
55. Bryk J. Kultury epoki kamiennej na wydmach zachodniej części Południowego Wołynia. Lwów, 1928. 63 s.+ 9 tabl.
56. Bryk J. Osady epoki kamiennej na wydmach Nadbużańskich. *Wiadomości Archeologiczne*. Lwów, 1924. T.IX.
57. Chwalewik E. Zbiory polskie: Archiwa, biblioteki, gabinety, galereje, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie. Warszawa, Kraków, 1926. Т. I. 430 s.
58. Cynkałowski A. Grób gocki z epoki rzymskiej ze wsi Rudka pow. Krzemienieckiego. *Życie Kremienieckie*. 1936. № 8-9. S. 349-353.
59. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. Warszawa, 1961. 265 s.

60. Cynkałowski A. Ziemia Krzemieniecka w świetle archeologii i historii do r. 1648. *Życie Krzemienieckie*. 1939. № 4. S. 119-126
61. Działalność muzeum Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Łucku. Łuck, 1938. 34 s., S. 17-18.
62. Fitzke J. Badania archeologiczne na terenie Wołynia w 1938 r. *Wołyń*. № 37. Wrzesień, 1938. S. 5.
63. Fitzke J. Bohaty zbiór kafli w muzeum Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. *Kurjer literacko-naukowy*. 1937. № 288.
64. Fitzke J. Cenne odkrycia na zamku Lubarta w Łucku. *Ziemia Wołyńska*. 1939. R.2. № 6-7. S.103.
65. Fitzke J. Luboml przedhistoryczny. *Ziemia Wołyńska*. Rocznik II. 1939. S. 92.
66. Fitzke J. Nad Slucza. *Ziemia Wołyńska*. Rocznik I. 1938. S. 4-6.
67. Fitzke J. Tegoroczne badania archeologiczne na Wołyniu. *Z Otchłani Wieków*. 1938. T. 13. Z. 9-10. S. 125-128.
68. Fitzke J. Wczesnohistoryczne kurgany w Poddębcach pod Łuckiem. *Wiadomości Archeologiczne*. 1939. T. 16. S. 357-362.
69. Glogier Z. Wołyń i wykopaliska moszczanieckie ze zbioru śp. Ludwika Pawłowskiego, *Wiadomości Archeologiczne*. 1882. t. IV. S. 194-212
70. Hoffman J. Sprawozdanie z działalności delegata Państwowego Grona Konserwatorów Zabytków Przedhistorycznych na obszar województwa wołyńskiego za lata 1924, 1925 i 1928. *Wiadomości Archeologiczne*. Warszawa, 1935. T. 13. S. 300–304.
71. Janusz B. Kultura przedhistoryczna Podola Galicyjskiego. Lwów, W-wo Polskie, 1919. 28 s.
72. Janusz B. Państwowy Urząd Konserwatorski dla zabytków przedhistorycznych we Lwowie. Lwów, 1924. 36 s.
73. Kostrzewski J. Dzieje polskich badań prehistorycznych. Poznań, 1949. 221 s.
74. Kostrzewski J. Od mezolitu do okresu wędrówek ludów. *Prahistoria ziem polskich*. Kraków, 1939-1948. S. 118-359.

- 75.Kozłowski L. Zarys pradziejów Polski Południowo-Wschodniej. Polska Południowo-Wschodnia. T. 1: Geografia, Prehistoria, Antropologia, Etnologia, red. Z. Czerny. Lwów, 1939. S. 61-164.
- 76.Leńczyk G. Rozmieszczenie grodzisk i zamczysk w województwie Wołyńskim. *Ziemia Wołyńska.* , R.1. 1938. S.35-38.
- 77.Majewski E. Toporki kamienne z okolic górnego Bugu i Styru. *Pamiętnik fizyograficzny.* Dz. IV, Antropologia. T. 15. 1898. 39 s.;
- 78.Nieć J. Prace naukowo-badawcze Wołyńskiego Tow-wa Przyjaciół nauk w r. 1936. *Znicz.* № 1 -2. Łuck, 1937. S. 10-11.
- 79.Niemcewicz J. U. Podroże historyczne po ziemiach Polskich między rokiem 1811 a 1828 odbyte. Paryż; Petersburg, 1858. 258 s.
- 80.Olechnowicz W. Cmentarzysko w Nowosiłkach, pow. Włodzimierski, gub. Wołyńska. *Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne.* Kraków, 1903. T. 6. S. 3 – 12.
- 81.Pawłowski A. Wykopaliska Moszczanieckie. *Światowit.* 1934/1935. T. 16. S.175-182.
- 82.Piotrowski J. Skarb boroczycki powiat Horochów na Wołyniu. Lwów. 1929. 36 s.
- 83.Polański J. Lessy warstwowe w świetle archeologicznych badań Ludwika Sawickiego. Nadbitka z Wiadomości Archeologicznych. Warszawa, 1928. T. 10. S. 1–12.
- 84.Pruchnik J. Wykopaliska w Gródku na Wołyniu. *Wołyńskie Wiadomości Techniczne.* Rok 2. Numer 8. Łuck. 1926, S. 10-11;
- 85.Rühle E. Wspomnienie o profesorze Ludwiku Sawickim (1893-1972). *Rocznik Polskiego Towarzystwa Geologicznego.* 1973, T. 43, № 4, S. 571 S. 570-577
- 86.Sawicka I. Badania archeologiczne na Polesiu. *Z otchłaniu wieków.* 1927. Z. 1. S. 60-61;
- 87.Sawicka I. Nowe odkrycia archeologiczne w Gródku na Wołyniu. *Z otchłani wieków.* Poznań, 1927. R. 2. Z. 4. S. 61–62;

- 88.Sawicka I. Pozostałości siedziby "łużyckiej" na stanowisku wydnowem pod wsią Holowno (pow. Lubomelski). *Księga pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy urodzin prof. W. Demetrykiewicza*. Poznań, 1930. S. 225-240.
- 89.Sawicka I. Sprawozdanie z badań archeologicznych wykonanych w lecie 1925 r. na Wołyniu. *Przegląd archeologiczny*. T. 3. 1923-1927. S. 203-209;
- 90.Sawicki L. Przyczynek do znajomości prehistorji Polesia. *Ziemia*. Warszawa, 1925. №6-8.
- 91.Sawicki L. Sprawozdanie Państwowego Konserwatora Zabytków Przedhistor. Na województwa: wileńskie, nowogródzkie i poleskie za rok 1923. *Wiadomości Archeologiczne*. Warszawa, 1925. T. 9. Z. 3-4. S. 355.
- 92.Sawicki L. Sprawozdanie Państwowego Konserwatora Zabytkow Przedhist. na Wojewodztwa Wschodnie za 1927 r. *Wiadomości Archeologiczne*. Warszawa, 1935. T. 13. S. 298-299.
- 93.Sawicki L. Szatki człowieka paleolitycznego. *Ziemia*. R. XII. № 4. Warszawa, 1927.;
- 94.Sawicki L. Z przedhistorji Wojewodstwa Wołyńskiego. *Ziemia*. Warszawa, 1932. №4-5.
- 95.Sawicki L. Z zagodnien przedhistorji deluwialnej Wołynia. *Rocznik Wołyński*. T. 3. Równe, 1934. S. 1-7.
- 96.Scheur-Sawicka I. Sprawozdanie z badań archeologicznych terenowych przeprowadzonych w 1925 r. *Wiadomości Archeologiczne*. T. 10. Warszawa, 1929. S. 292-293.
- 97.Sprawa odbudowy zamku w Łucku. *Ziemia Wołyńska*. 1939. R. 2. Nr 2. S. 32.
- 98.Stowarzyszenie Przyjaciół Państwowego Muzeum Archeologicznego. *Z otchłani Wieków*. 1936. T. 11. Z. 4-5. S. 68.
- 99.Stecki T-J. Z boru i stepu : obrazy i pamiątki. Kraków. Wydawca: druk W. L. Anczyna i Spółki, 1888. 342 s.
100. Sulimirski T. O poleskiej praojczyźnie slowian. *Z otchłaniu wieków*. R. 14. 1939. Z. 3-4. S.33-42

101. Sulimirski T. Sprawozdanie z działalności Lwowskiego ośrodka prehistorycznego. *Z otchłani Wieków*. R. X. 1935. Z. 2. S. 20-28.
102. Sulimirski T. Zagadnienie ekspansji kultury łużyckiej na Ukrainę. *Wiadomości Archeologiczne*. Warszawa, 1936. T. 14. S. 40-54.
103. Wykopaliska archeologiczne na Wołyniu są jedynymi w Polsce. *Ilustrowany Kurier Codzienny*. Krakow, 10 września 1927 г., R. 18 Nr 249. S. 5.
104. Zytynski L. Spis zabytków epoki Kamienia gładzonego, znalezionych w gub. Wołyńskiej. *Światowit*. Warszawa, 1902. T. IV. S. 146-147

Література:

105. Атаманенко В. Наукова та музейницька діяльність И.В. Новицького. *Волинська книга: історія, дослідження, колекціонування: Наук. зб.* Острог, 2005. Вип. 1. С. 13-22.
106. Бандрівський М. Печерний могильник висоцької культури в Куликові поблизу Кременця (за матеріалами розкопок О. Цинкаловського і К. Яджевського 1937 р.). *Волинь незабуття: Тези VI регіональної науково-практичної конференції "Нові краєзнавчі дослідження у контексті національного відродження України"*. Рівне, 1995. С. 14-16.
107. Бардецький А., Ткач В. Поховальні пам'ятки, відкриті Ю. Ф. Шумовським у 1930-х роках в с. Мирогоща Дубенського р-ну Рівненської обл.: аналіз та інтерпретація даних. *Волино-Подільські археологічні студії*. Луцьк, 2012. Вип. 3. С. 153-162.
108. Бірюліна О. Архів братства імені князів Острозьких. *Волинський музей. Історія і сучасність*. Луцьк, 1999. Вип.2. С.32-35.
109. Бліфельд Д. Могильники. *Археологія Української РСР*. Київ: Наук. думка, 1975. Т. 3. С. 303-307.
110. Бондарчук Я. Йосип Новицький (1876-1964). *Острозький краєзнавчий збірник*. Випуск 6. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2013. С. 4-13

111. Гаврилук С. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX початок XX ст.). Луцьк, 2002. 532 с.
112. Горін С. Монастирі Західної Волині (друга половина XV- перша половина XVII століть). Інститут історії Церкви Українського Католицького ун-ту. Львів : Видавництво Отців Василіян "Місіонер", 2007. 336 с.
113. Грушевський Історія України-Руси, Київ, 1991. Т. 2. 648 с.
114. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1993. Т. 4. 544 с.
115. Гуцало Л., Міщук Л. Внесок протоієрея Миколи Трипольського у вивчення історії Волині. *Європейський філософський та історичний дискурс*. 2020. Т. 6 (3). С. 71-78
116. Давидюк Р. Проблема толерантного співіснування етносів у другій Речі Посполитій (30-ті роки XX століття). *Народознавчі зошити*. 2007. № 3. С. 429-432.
117. Дмитренко Т. Дослідники Дубенщини передвоєнного часу. *Кучинко М., Охріменко Г., Савіцький В. Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби*. Луцьк, 2008. С. 245-251
118. Дмитренко Т. Островський Михайло Іванович – дослідник ранніх поселень на Дубенщині. *Кучинко М., Охріменко Г., Савіцький В. Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби*. Луцьк, 2008. С. 252-256
119. Журба О. Київська археографічна комісія 1843-1821: Нариси історії і діяльності (до 150-річчя утворення комісії). Київ, 1993. 298 с.
120. Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт Північного Заходу Східної Європи На УКМА. Київ, 1999. 284 с.
121. Заремба С. Археологічні з'їзди в Києві. *Київська Старовина*. 1995. № 3. С. 68-70.
122. Карсим І.А. Розробка проблем церковної археології на археологічних з'їздах другої половини XIX-початку XX ст. *Vita Antiqua*. 1999. № 2. -С. 240-246.

123. Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Три справи і одне життя (П.К. Федоренко). *Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки)*. Київ: Рідний край, 1997. С. 228-233.
124. Ковальський М.П. Яким Перлштейн – дослідник Острога і Волині: *Матеріали V науково-краєзнавчої конференції «Остріг на порозі 900-річчя»*. Остріг, 1994. С. 64-67.
125. Ковальчук Є. Польський період історії Волинського краєзнавчого музею (1929–1939 роки). *Праці Центру пам'яткознавства*. Вип. 25, Київ, 2014. С. 108-119
126. Курінний П. Історія археологічних знань про Україну. Мюнхен: УВУ, 1970. Ч. 37. 138 с.
127. Курінний П. Нариси з історії української археології. Аусбург, 1947. 140 с.
128. Кушнір В. Збірка Львівського музею Наукового товариства ім. Т. Шевченка у 1920-1939 рр.: структура і розвиток. *Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник*. Вип. 3. Луцьк, 2004. С. 198-201.
129. Логвин Н. До історії реставрації пам'яток в Україні кінця ХІХ - початку ХХ ст. *Архітектурна спадщина України*. Київ, 1996. Вип. 3. Ч. 1. С. 193-198.
130. Луць В. З листування Ореста Фотинського. *Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть: питання дослідження, збереження та реставрації: Науковий збірник*. Луцьк: Надстиря, 1999. С. 8-12.
131. Луць В. Митрополит Андрей Шептицький та дослідження і колекціонування волинських старожитностей. *Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації: Матеріали V наукової конференції по волинському іконопису, м. Луцьк, 27-28 серпня 1998 р.* Луцьк: Надстиря, 1998. С. 36-45.
132. Маслов Л. Архітектура старого Луцька. Львів, 1939. 31 с.

133. Мокляк В. О.І. Левицький – історик Волинського краю. *Житомир в історії Волині і України: Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції (Житомир, 7-10 вересня 1994 р.)*. Житомир: ЖО СЖУ, 1994. С. 155-158.
134. Парчевський М. Ранньослов'янські знахідки із с. Миляновичі на Західній Волині. *Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е.* Київ-Львів: РАС, 1999. С. 186-192.
135. Ричков П.А. Стара Волинь в малюнках і описах Яна Генрика Мюнца: *Тези конференції, присвяченої "Атласу історії культури Волинської області" 11-13 грудня 1991 р.* Луцьк, 1991. С. 31-32.
136. Розвиток українських досліджень у ХІХ столітті і вияви у них основних питань українознавства. *Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін.* Львів: Видавництво "Світ". 2007. Т. 8. С. 229 – 265.
137. Савченко С. Проблема функціонування давньоруської спадщини в українській культурі ХУІІ-ХІХ ст.: вступні міркування. *Княжа доба: історія і культура*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. П. Крип'якевича НАН України, 2007. Вип. 1. С. 166-185.
138. Свєшніков І.К., Нікольченко Ю.М. Довідник з археології України. Ровенська область. Київ: Наук. думка, 1982. 114 с.
139. Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. *Археология СССР*. Москва, 1982. 327 с.
140. Ситник О., Томенюк О. Юрій Полянський та Стефан Круковський – геологічно-палеолітичний тандем. *Археологічні дослідження Львівського університету*. 2010. Вип. 13. С. 7-52.
141. Стоколос Н. До питання про спроби українізації православної церкви у Польщі (20-30 рр. ХХ ст.). *Релігія в Україні: дослідження, матеріали*. Львів: Логос, 1994. С. 98-106.
142. Терський С. Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині. Львів, 2010. 380 с.

143. Терський С. Про семантику деяких міфологічних оповідань, що стосуються слов'янських археологічних пам'яток VIII-XII ст. *Історія релігій в Україні: Тези повідомлень III круглого столу (Львів, 3-4 травня 1993р.)*. Київ-Львів, 1993. С. 115-116.
144. Терський С. Розвідкові роботи Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею. *Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 році*. Львів: Історичний музей, 1996. С.73-75.
145. Терський С., Терський В. З історії дослідження літописного Звенигорода. *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. Т. 235: Праці археологічної комісії. Львів, 1998. С.358-372.
146. Терський С.В. Розвідки в околицях княжого Лучеська. *Археологічні дослідження в Україні 1991 р.* Луцьк: Надстир'я, 1993 С. 120-128.
147. Тиханова М.А. Ласковский клад. *Советская археология*. 1960. № 1. С. 196-204.
148. Федорова Л.Д. Київське воєнно-історичне товариство в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України початку 20 ст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. 261 с.
149. Хведась А. Розвиток краєзнавчих музеїв в Західній Україні в кінці XIX -першій половині 40-х рр. XX ст.: Джерела і література. (На матеріалах Волинської, Рівненської та Тернопільської областей). Автореф. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 1997. 19 с.
150. Хведась А. Унікальні пам'ятки Волині. Домузейне колекціонування і формування музейних осередків в XIII-перша чверть XX ст. *Нова педагогічна думка*. Рівне, 1997. №2. С.49-54.
151. Чайка Р. Давньоруське городище Листвин і його околиці у X – XI ст. Львів, 2009. 214 с.
152. Чибирак С. Традиційно-побутова культура Волині у періодичних виданнях другої половини XIX століття. *Науковий вісник Волинського національного ун-ту ім. Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк : РВВ „Вежа”, 2010. Вип. 22. С. 191–196.

153. Шовкопляс Г.М., Шовкопляс І.Г. За покликом серця. Пам'ятки історії та культури в житті і творчості Т.Г. Шевченка. Київ, 1990., С. 108-119.
154. Шуст Р. Монетні скарби у фондах Волинського краєзнавчого музею. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 1999. Вип. 34. С. 395-405.
155. Яущева-Омельянчик Р. Хранители минзкабинета Киевского университета Св. Владимира XIX-XX вв. *Rozwój muzealnictwa i kolekcjonerstwa numizmatycznego dawniej i dziś - na Białorusi, Litwie, w Polsce i Ukrainę (Supraśl, 5-7. IX. 1996): Materiały z II Międzynarodowej konferencji numizmatycznej*. Warszawa, 1997. S. 111-123.
156. Abramowicz A. Historia archeologii polskiej: XIX i XX wiek. Warszawa 1991, S. 114–115
157. Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji. T. 5: Dawne województwo Wołyńskie. Warszawa, 1988. S. 380 622 s.
158. Blombergowa M-M. Badania archeologiczne Polaków na terytorium imperium Rosyjskiego w XIX i początku XX wieku. Łódź, 1993. 126 s.,
159. Krajewska M. Józef Ignacy Kraszewski na Wołyniu. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 11. 2007. С. 394–398.
160. Kuśnierz J. Zygmunt Leski (1896-1965), archeolog z Muzeum Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Łucku – szkic biograficzny. URL: <https://muzeum-zamojskie.pl/wp-pdf/zl2.pdf> (дата звернення 28.08.2021)
161. Mitkova-Szubert K. Zawartość, losy i próba interpretacji skarbu rzymskiego z Boroczyc na Wołyniu. *Wiadomości Numizmatyczne*. Warszawa, 1999. R. 43. Z. 1–2. S. 137–152.
162. Musianowicz K. Zespół osadniczy z Gorodka obwód Rowieński (USRR) w świetle wczesnośredniowiecznego osadnictwa Wołynia. *Wiadomości Archeologiczne*. Warszawa, 1979. T. 44. Z. 2. S. 168–205.
163. Piotrowska D. Z dziejów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. *Wiadomości Archeologiczne*. Warszawa, 2003. Tom 56. S. 61-99

164. Rauhut L. Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie. *Materiały wczesnośredniowieczne*. 1960. T.5. S.231-259.
165. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa : nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego. 1883, t. IV. S. 807
166. Stolpiak B. Rozwoj prahistorii polskiej w okresie 20-lecia międzywojennego. Część I: 1918–1928. Poznań, 1984. S. 53–61.
167. Sulgostowska S. Prahistoria międzyrzecza Wisły. Niemana i Dniestru u schyłku plejstocenu. Warszawa, 1989. 255 s.
168. Zoll-Adamikowa H. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska skieletowe Małopolski. Cz. 1. Wrocław-Warszawa, 1966. 203 s.

ДОДАТКИ

Початок археологічних розкопок на стоянці Городок II

Джерело: Piotrowska D. Z dziejów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. *Wiadomości Archeologiczne*. Warszawa, 2003. Tom 56. S. 67

Археологічні розкопки на стоянці Городок II

Джерело: Piotrowska D. Z dziejów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. Wiadomości Archeologiczne. Warszawa, 2003. Tom 56. S. 68

Учасники археологічних розкопок на стоянці Городок II

Джерело: Piotrowska D. Z dziejów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. *Wiadomości Archeologiczne*. Warszawa, 2003. Tom 56. S. 69

Учасники археологічних розкопок на стоянці «Над Рудником»

Джерело: Piotrowska D. Z dziejów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. *Wiadomości Archeologiczne*. Warszawa, 2003. Tom 56. S. 71

Археологічні розкопки на стоянці «Над Рудником»

Джерело: Piotrowska D. Z dziejów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. *Wiadomości Archeologiczne*. Warszawa, 2003. Tom 56. S. 72

Поховання з конем в Луцьку

Джерело: Piotrowska D. Z dziejów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. *Wiadomości Archeologiczne*. Warszawa, 2003. Tom 56. S. 73

Римський скарб з с. Борочичі Горохівського повіту

Джерело: Piotrowska D. Z dziejów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. *Wiadomości Archeologiczne*. Warszawa, 2003. Tom 56. S. 81.